

Türklerde Arıcılık Beekeeping Among the Turks

Edward Tryjarski*
çev. Ayşe Nur Kırgız Sağın**

Özet:

Türlere dair tarihî metinler incelendiğinde Türklerin Orta Asya'da arıcılık yaptığını anlaşılmaktadır. Türkçenin çeşitli dönemlerde kullanılan kelimelerden Türklerde arıcılığın hangi seviyede olduğu anlaşılabilir. Bu yazıda tarihî metinlere ve arıcılığa dair Türkçe kelimeler incelenerek Türklerde arıcılık hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arıcılık, Bal arısı, Terminoloji, Türk dilleri.

Abstract:

We understand from old texts that Turks were engaged in beekeeping in Central Asia. A lexical survey of words from different periods of the Turkish language gives us an idea of the level of their professionalism in beekeeping. This article surveys old Turkish texts and their vocabulary content regarding beekeeping.

Keywords: Beekeeping, Honeybee, Terminology, Turkic languages.

Türklerde bal tüketimi ve arıcılık hakkında çok az şey biliyoruz. Çeşitli kaynaklarda bulunan dağınık ve yetersiz referanslar problemin hak ettiği dikkat ve monografik özenle ele alınmamasına sebep olmuştur. Bildiğim kadarıyla bütünüyle bu konuya ayrılan tek yazı 14. ve

---

* Edward Tryjarski'nin bu makalesi, "Beekeeping Among the Turks", *Acta Orientalia*, 32, 1970, s. 241-277'de basılmıştır.

** Ayşenur Kırgız Sağın, Fatih Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Araştırma Görevlisi, İstanbul.

kirgiz65@yahoo.com

17. yüzyıllar arasında Kırım'daki arıcılıktan söz eden Samoyloviç'in yazısıdır.¹ Bazı han yarlıklarında yer alan kanıtlara dayanan bu yazı en az otuz yıl önce yayınlandı. Yazı *bal* (iki anlamda) *şahd*, *qovan*, *çeten* ve başka bazı terimlerden bahsetmektedir. Bunun yanında S. I. Rudenko'nun Başkurlarda arıcılığa dair yaptığı gözlemler de önemlidir.² Bu bölümde, bazı yeni referanslara işaret ederek bu sahadaki tarihî bilgileri özetledim. İkinci bölümde problemi dilbilimsel açıdan ele almaya çalıştım ve arıcılıkla ilgili temel Türkçe sözcüklere yer verdim. Ancak konunun derinliği tarihçiler, etnograflar ve dilbilimcilerle işbirliğini gerektirmektedir.

Meselenin coğrafi ve kronolojik boyutu biyolojik, ekonomik, etnografik ve teknik yönleri kadar ciddi bir zorluk teşkil etmektedir. Çünkü balarılarının (*Apis sp.*) Asya ve Avrupa'nın pek çok bölümü dâhil dünyada geniş bir bölgede yaşadığını ve arıcılığın insanoğlunun en eski uğraşlarından olduğunu hemen herkes bilir.

Ancak, erken tarihî dönemlerinde Türklerin göçebe ve kırsal bir hayat yaşıyor olmaları, hayvancılıkla uğraşmaları ve neticede yiyecek hazırlama şekilleri arıcılığa zıt şeylerdir ve bu durum onların arıcılıkla uğraşmalarının mümkün olmadığını gösterir. Ancak bu doğru olsa bile diğer bölgelerden ithal edilen veya vahşi arılar tarafından üretilen balın tüketiminin mümkün olduğunu, özellikle de ilkel inançların ya da dinî emirlerin Türklere bal tüketmeyi yasaklamadığını göz ardı etmemeliyiz. Aksine, Müslüman Türkler, “insan için şifa” olarak balı yücelten Kur'an tarafından bu husuta özendirilmiş olmalıdırlar.³

Arıcılığın yapılmasında iklim önemli bir rol oynar. Mevzuya bu açıdan bakacak olursak ilk izlenimimiz arıcılığın göçebe hayatın geleneksel çizgisine uymadığı ve Moğolistan'ın, diğer bozkırlar ile çöllerin bio-coğrafik şartlarının da bu soruna çare olamadığıdır. Ancak Türk boylarının ilk yaşam alanlarının ormanlar, kayalıklar ve çiçekli çayırlardan yoksun olmadığı gibi günümüz Moğolistan'ın ormanlarında arı kolonilerinin var olduğu bilinmektedir. Bütün bunların ve büyük bir ihtimalle saf Türkçe bir kelime olan “bal”ın gösterdiği gibi Türklerin arılara ve onları evcilleştirme sanatına aşina olması gerektiğini düşünebiliriz. “Bal” kelimesi Moğolcada da (krş. *halha*, buryat *bal*, ordos *bal*) bulunur ancak bazı Türk dillerinden alıntı olma ihtimali vardır. Orhun Türklerinin balın toplanma metodu, ilaç olarak uygulanması, balmumunun kullanımını gibi bazı bilgileri İran,

¹ A. Samoylovich, “Beiträge zur Bienezucht in der Krim im 14.-17. Jahrhundert”, *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Mai 1932 gewidmet von Freunden und Schülern*, Ed. Theodor Mentzel, Leipzig 1932, s. 270-275. Aynı metin için bakınız: *Zapiski Instit. Vostokov. Ak. N.*, Vol. 1.

² S. I. Rudenko, *Bashkiriy. Istoriko-etnograficheskiye ocherki*, Akad. N. SSSR. Bashkirskij filial, Moskva-Leningrad 1955, s. 96-103.

³ *Sura*, XVI, 70-71.

Çin, Hindistan vb. ülkelerdeki diğer milletlerden çok önce edinmiş oldukları varsayılabilir. Ancak Hindistan'ın -bir noktaya kadar- balarılarının anavatanı olduğuna ve balarılarının dört çeşidinden üçünün (*Apis dorsata*, *Apis florea* and *Apis indica*) Güneybatı Asya ve Hindistan'ın yerlisi olduğuna dikkat edilmelidir.⁴ E. V. Sevortjan'dan aynı anlama gelen Orta Hintçe *alīh* kelimesi ile *arı* arasında etimolojik bir bağın olası olduğunu öğrenmek de ilginçtir.⁵ Ayrıca, bu durumda diğer ihtimaller gibi Çin etkisi ihtimaline de aynı oranda dikkat edilmelidir.

Arıcılık ve arıdan elde edilen ürünler Çin'de çok eski zamanlardan beri bilinmektedir. Balarılarını orada evcilleştirildi ve ilk üç hanedanlığın hakimiyeti sırasında yoğun bir şekilde arıcılık yapıldı. Çinliler arıların pupasını da yedikleri için kıtlık zamanlarında arılar, tam anlamıyla ek gıda görevi görmüşlerdir. Çinli bilginler pek çok arı çeşidini renklerine, şekillerine, davranışlarına ve yaşadıkları yere göre ayırt edebiliyorlardı. Fakat bu bilginler arılara sadece üç farklı isim veriyordu: evcil arılar, orman arıları ve kaya arıları. Bunlardan sonuncusu kıyıda yaşar. Üçüncü yüzyılın sonunda Çin'in güney eyaletlerinde bulunan şeker kamışının ilk plantasyonları bal tüketimini oldukça azaltmıştır.⁶ Çinlilerle Uygurlar ve Orhon Türkleri arasındaki temasın bu muayyen dönemine ait bir kaynak vardır. Bu kaynak bize T'ang (619-907) yönetimindeki Çin'de balmumunu ağartmanın iki metodunun⁷ olduğunu söyler.

Runik harfli kitabeler dilbilimsel kanıtlar sağlamadığından Orhon Türkleri üzerindeki yabancı etkisi, bu konuda olsa olsa sadece iyi kurulmuş bir hipotez olabilir.

Sonraki yüzyıllarda Uygur ve Karahanlı şehirlerinin kurulduğu alanlarda farklı ve daha açık bir durum görülür. Vahalardaki sıcak iklim ve verimli vadiler bol miktarda bitkinin bulunmasına elverişliydi. Özellikle, Turfan vadilerinde bitkilerin yetişmesine, Kaşgar vahalarında buğday ile diğer tahılların yılda iki kez olgunlaşmasına, şarabın işlenmesine, ipek böceği beslenmesine uygun şartlar mevcuttu. Meyve ağaçları orada bilinmeyen zamanlardan beri yetişiyordu. Bu biyolojik şartlar ilgili terminolojiye yansımıştır: *bay* "meyve bahçesi", *borluq* "üzüm bağı", *čäčäklik* "çiçek bahçesi" vb.⁸ Fakat Uygur resmi dökümanlarında arılar,

⁴ Bakınız: "beekeeping", *Encyclopaedia Britannica*.

⁵ E. V. Sevortjan, "arı", *Probnye stat'i k 'Etimologičeskomu slovarju tjurkskikh jazykov'*, Moskva 1966.

⁶ M. Bazin, *Chine moderne ou description historique, géographique et littéraire de ce vaste empire d'après des documents chinois*, Paris, 1853, s. 572-4 (İlk bölüm M. G. Pauthieur tarafından Paris'te 1844 yılında hazırlandı.)

⁷ *age.*, s. 574.

⁸ krş. A. I. Tikhonov, *Khozajstvo i obščestvennyj stroj ujugurskogo gosudarstva*, Moskva-Leningrad 1966, s. 70.

bal veya balmumuna dair her hangi bir belge bulamamızın sebebi belki de sadece kötü şanstır.⁹

Bu genel varsayımlar doğrudan dilbilimsel kanıtla yani Uygurların halk hekimliğine dair risaleleri vasıtasıyla doğrulanır. Reşit Rahmeti Arat tarafından yayına hazırlanan¹⁰ ve farklı hastalıklara karşı yazılan reçetelerin ikinci kısmında evrensel olarak şifa kabul edilen bal 24 kez geçer. Metinlerde bal anlamında yabancı kökenli iki kelime vardır: *mür/mir* (A. v. Gab., Alttürk. Gram.: mir) and *panit*. İlki 18 kez, ikincisi 4 kez kullanılır. Üstelik bir örnekte her iki kelime *mür panit* şeklinde yan yana kullanılır, anlamı zenginleştirmek için ya da belki sadece şans eseri. Bir de *panit suvi* “bal suyu” ifadesi vardır. Sanırım A. von. Gabain (uyg. *mir* ve çin. *mi, age*). arasında olası bir ilişkiye dikkat çeken ilk kişidir. M. Vasmer’in, ünsüz bir eleman ile elde edilen eski Çince bir şekli yeniden düzenlediğini de ekleyebiliriz: *mit (Russ. *Etym. Wt. II*, s. 110). Bal anlamında Çince eski bir isim günümüz genel Çincesinde *fynmi* ve *mitan* “bal” ve *mifan* “arı” (Chen’ Chan-Khao, A. G. Dubrovskij, A. V. Kotov, *Russko-kitajskij slovar’*, Mokova 1951) şeklinde yaşamaktadır.

Kaşgarlı’nın divanında üç madde başı kaydedilmiştir: *ari* “balarısı”, *bal* “bal” ve *ari yayı*.¹¹ Önemli olan, son iki kelimenin dağılımıyla ilgili olarak anlattıklarıdır. Ona göre, diğer dillerde *ari yayı* kullanılırken Suvar, Kıpçak ve Oğuzlar (Guzz)da *bal* kullanılır. Ne yazık ki, Suvarınlar hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Fakat geleneksel olarak Kıpçak ve Oğuzlara ait kabul edilen bölgelerde arıcılığın yaygın olduğu daha sonraki verilerle yeterli derecede doğrulanmıştır.

A. Samoyloviç’in belirttiği gibi 14.-17. yüzyıllarda Kırım’da arıcılığın varlığı hem resmi dokümanlar hem de edebi eserlerle kanıtlanmıştır. Dahası, Kırım balının yarım adanın ötesinde Altınordu’da iyi bir ünü vardı ve bu bal Harezmi’e kadar ihraç edilirdi.¹² Belki de Yahudiler, Hazarlar ve Karayimler gibi müslüman olmayan tüccarlar tarafından yapılan ticaretin metaasıydı. Mengli Giray, 1485 tarihli yarlığında (V. D. Smirnov tarafından basıldı)

⁹ Tespit edebildiğim kadarıyla, aşağıdaki eserlerin hiç birinde arıcılıkla ilgili bir terim yok: W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, S. Malov’un eklemeleriyle yazarın ölümünden sonra yayınlandı, Leningrad 1928; A von Le Coq, *Handschriftliche Uigurische Urkunden aus Turfan* “Turan” 1918; W. Bang, A. von Gabain, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*, Berlin 1931.

¹⁰ Dr. G. R. Rachmeti, “Zur Heilkunde der Uiguren II”, *Sitzungsber, der Preussischen Akad. Der Wissensch. Phil.-Hist. Klasse, XXII*, Berlin 1932.

¹¹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it Türk Dizini “Endeks”*, Ankara 1943, s. 31-32. krş. C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kašyarīs Divān Luyāt at-Turk*, Budapest-Leipzig 1928, s. 10.

¹² B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223-1502*, 2nd ed., Wiesbaden 1965, s. 421.

Bu eserde Orta çağ Anadolu’sundaki bal hakkında müphem bilgiler verilir: W. Heyd, *Geschichte des Levanthandels im Mittelalter*, Vol. II, Stuttgart 1879, s. 673.

Abraham adında birini bal, boya, tuz, şarap gibi bazı ürünlerden toplanan vergilerle muaf tutar.¹³ Bal likörü için *şarab* ve *bal* kelimeleri kullanılır.

Yıllar önce, Volga Bulgarları ve Hazarlar'ın bal ve balmumunun en önemli üreticileri olduğuna dikkat çekilmişti.¹⁴ Bu konudaki en önemli kanıt İbn Fadlan'ın yazdıklarıdır. Onun, Volga Bulgarlarının bu faaliyeti hakkında bilgi veren iki pasajı vardır. Birisinde, İbn Fadlan şunları ifade eder: “Ormanlarında, yaşadıkları yerlerde bol miktarda bal vardır ve onlar onları (o yerleri) bilir ve bal toplamaya oralara giderler...”¹⁵ Diğer pasajda İbn Fadlan da misafirlere ikram edilen bal liköründen bahseder.¹⁶ Burada bir Fin-Ugor mirasını yani çok erken bir dönemde arıları çoğaltmaya ve beslemeye başlayan Mordvin, Udmurt ve Mari'nin atalarından arıcılığın temel metodlarını öğrenmiş olabileceklerini kabul etmeliyiz (krş. II. Bölüm).¹⁷

Hazarlara gelince, bu gelenek çok gerilere, tarihlerinin efsanevi devirlerine uzanır. İranlı tarihçi Mīrkhand (Mīr Khwānd, 1498'de Herat'ta öldü) Hazarların soyu hakkında bir türeyiş efsanesi anlatır. Efsane, Yafet'in oğullarından biri olan Hazar'ın Etil'in kıyısına varıncaya dek kuzeyi dolaştığını anlatır. Onun torunları arıyı bulan ilk kişilerdir ve bir mağarada bal bulunca, ondan tatlılar yaparlar.¹⁸ Bir diğer İranlı yazar Gardīzī (11. yüzyıl) de Hazar topraklarında balın bolluğunu ve ithal edilen bazı seçkin balmumu türlerinin oradan olduğunu ifade eder.¹⁹ Bazı Arap yazarlara göre, bal ve balmumu İran'a Hazarya'dan ihraç edilir.²⁰

Karayimlerin arıcılığa olan ilgilerinden literatürde sık sık bahsedilir. Bu geleneğin çok eski olduğu ve günümüze kadar devam ettirildiği sanılmaktadır. Nitekim B. Janusz 1972'de basılan çalışmasında Lutska Karayimlerinin keten, tütün ve balmumu gibi metaların ticaretini yaptıklarını söyler.²¹ Başka bir yayında da Troki Karayimlerinin I. Dünya savaşının öncesine kadar balarısı yetiştirdiklerini okuyoruz.²² Bu problemi çözmek için Karayimlerin arıcılığa olan ilgilerini ve Hazarlardan kalan kültürel, etnik miraslarından olan kendilerine has

---

¹³ Samojlovich, *age.*, s. 271.

¹⁴ krş. A. Zajączkowski, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim. Études sur le problème des Khazars*, Kraków 1947, s. 68.

¹⁵ I. Ju. Krachkov, *Puteshestvie Ibn-Fadlana na Volgu. Perevod i kommentarij*, Moskva-Leningrad 1939, s. 74.

¹⁶ *age.*, s. 73, f. 206 b.

¹⁷ N. I. Vorob'ev-G.M. Khisamutdinov, *Tatary srednego Povolzh'ja i Priural'ja*, Moskva 1967, s. 68.

¹⁸ Zajączkowski, *Ze studiów*, s. 68 ve P. Smirnov, *Volz'kij shljakh i starodavni Rusi.*, Kiev 1928, s. 84

¹⁹ A. Zajączkowski, *Ze studiów*, s.68.

²⁰ A. Zajączkowski, “Khazarian Culture and its Inheritors”, *Acta Orientalia Hung.*, XII, 1-3 (1961), s. 300.

²¹ B. Janusz, *Karaici w Polsce*, Kraków 1927, s. 67-8.

²² J. Krywko, *O ogórku trockim*, Wilno 1926, s. 8.

terminolojilerini görmeyi isteyen A. Zajaczkowski tarihi bir teşebbüste bulundu. Yazar özellikle arı, bal, balmumu ve kovan kelimelerinin varlığını vurgular.²³

Daha Bulgarlar zamanında bilinen ve yapılan arıcılığın günümüze kadar oldukça revaçta olduğu Volga Tatarlarında köklü bir gelenek vardır. Volga Tatarları ve Mişerler balarısı yetiştirme konusunda çok gayretli olmalarıyla ünlenmişlerdir. Önceleri arıların ballarını toplamakla yetinirlerdi fakat zamanla ağaç kovuklarından veya içi boş kütük parçalarından faydalanmaya başladılar. Saha araştırmalarının ve istatistiki verilerin gösterdiği gibi arıcılık Tataristan'ın çeşitli yerlerinde farklı özellikler gösterir. Kama nehri (Predkam)nden önceki bölgelerde neredeyse orta büyüklükteki her çiftlikte -bazen çok geniş meyve bahçelerinde- çiftçilerin boş zamanlarında hobi olarak meşgul oldukları on kadar veya daha fazla arı kovanı varken ormanlarda sadece bir kaç çiftçinin büyük veya küçük ölçekli kovanlığı vardı. Kama nehrinin diğer tarafındaki bölgelerde (Zakam'e), Volga nehrinin sağ tarafındaki kıyılarda ve de Mişerlerde arıcılığın yapıldığı çiftlik evlerinin sayısı oldukça sınırlıyken ormanlarda çok sayıda kovanlık bulunurdu. Bazı çiftçiler için arıcılık yalnızca hobiydi. Bal ve balmumunun bir kısmı evlerde kullanılır bir kısmı satılırdı. Bu geleneğin devam ettiği modern verilerle doğrulanmıştır: 1920'de her Tatar arıcının 4.8 arı kovanı vardı.²⁴ S. I. Rudenko'ya göre, Başkurtlardaki arıcılık üzerine elimizde ayrıntılı ve ilk elden malzeme var.²⁵ Bu problemin teknik, etnografik ve tarihi yönleri hakkında güvenilir bilgi, yine Rudenko'nun Başkurtlar hakkındaki monografisinde bulunur. Bu bilgine göre, Başkurdistan bütün yapılış şekilleriyle arıcılığın klasik bir arazisiydi ve henüz Bulgarlar zamanında *jasak* "vergi" balla ödenirdi. 1627'ye ait Rus kaynaklarının biri, Başkurtların "bal, hayvan ve balık tükettikleri"nden bahseder.²⁶ 18. yüzyıla ait kaynaklarda Başkurt ormanlarındaki ağaç kovuklarında bulunan arı kovanlarına dair bir kaç kayıt vardır. Bunlardan 1716 yılına ait bir kayıta, bir mal sahibinin elinde olan buna benzer 600 kadar kovandan bahseder²⁷, 1762'den kalan başka bir kayıt bu kovanlardan 2000 veya daha fazlasına sahip Başkurtların olduğuyla ilgilidir.²⁸ 18. yüzyılın ilk yarısında, sözü edilen tipteki bir kovanın fiyatı 10 kapik ve arılarıyla bir kovanın fiyatı ise bir rubledir.²⁹

²³ Zajaczkowski, *Ze studiów*, s. 68-70.

²⁴ *Tatary*, yukarıda bahsedildiği gibi, s. 68.

²⁵ *age.*, s. 96-103.

²⁶ *age.*, s. 96.

²⁷ *agy.*

²⁸ *agy.*

²⁹ *agy.*

1908-1909’larda Rudenko’nun Başkurtların yaşadıkları yere gezi yaptığı dönemde ormanların kesilmesi sonucu arıcılık biraz azatılmıştı fakat Bürçen, Kıpçak, Tamyan-tabın, Yurmatı, Katay, Aylı, Küdey gibi gruplar arasında hala çok revaçtaydı. Güney Ural’da, arıcıların yaklaşık 50-80 kadar arı kovuğuna yapılmış kovanları vardı. Başkurtcada arıların yaşadığı oyukların bulunduğu eski ağaçlara kovan anlamına gelen *soloq* (Eski Rusçadaki gibi) denirdi (Belarus’da ve Ukrayna’da ağaçlara tutturulan oyuk kütük parçalarına *soloq* denir.). Başkurtlar buna benzer ağaç kovuklarından bal toplarlardı fakat uzun zaman önce ağaçlarda yapay kovanlar yapmaya başladılar. Bu olay arıcılığın gerçek anlamda başladığı bir dönüm noktasıydı ve muhtemelen 18. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana geldi. Arıcılığın gelişimindeki bir diğer aşamayı bir yerde yetişen ağaçların gövdelerine oyuk kütük parçalarının tutturulması oluşturuyordu. Bir sonraki aşama ise bu kütüklerin zemine yerleştirilmesi ve *utar* veya *umartaliq* da denilen oluşumdu. Yüzyılımızın başında, kütüklerin ağaç gövdelerine tutturulması işlemi Başkurtlar tarafından hala yapılmaktaydı. Bu yöntemin Türklerin yaşadığı pek çok bölgede uygulandığını varsayabiliriz.

Rudenko Başkurt arıcılarının en tipik uğraşlarını tasvir eder. Arıları ve balı soğuktan, aylardan, kötü insanlardan ve şerir ruhlardan korumak için alınan tedbirler çok ilginçtir. Ağaçlardaki kovanlar kışın soğuktan altına kurutulmuş ot konulmuş hasır lifinden veya dallarından yapılan paspaslar vasıtasıyla korunurdu. Evin yanına yerleştirilen kolonilerden evcilleştirilen arılar özel bir bodruma veya yerin altında bir soğuk odaya konurdu. Arı kümelerini yani oğulu aylardan korumak için üç yol vardı. Bu yollardan biri ağaç gövdesinin alt kısmına, etrafını saracak şekilde kaygan bir hasır lifi bağlamaktan ibaretti. İkincisi ağaç gövdesine kökleri bilenmiş küçük ağaçları bağlamak ve üçüncüsü ise kovan girişinin hemen altına tahta bir platform inşa etmektir.

Ormanlardaki kovanları diğer insanlardan korumak için her ağaca damga konurdu. Son zamanlarda bir yerde yoğunlaşan ve zemine yerleştirilen kovanlar bazen çitlerle çevrilirdi. Ayrıca balın çalınması ile ilgili bir yanlış bir ithama karşı mal sahibini korumak için bal toplarken eşlik etmek üzere bu kişinin, akrabalarını veya komşularını davet etmesi şeklinde bir gelenek ortaya çıkmıştır.

Kovanlıkları kötü ruhlardan korumak ve bu ruhları kovmak için, çitlere veya bitişikteki ağaçlara at kafatası asılır.

Elimizde Güney grubuna mensup Türklerin yaşadığı bölgelerdeki arıcılığa ilişkin bazı önemli referanslar var. Meşhur *Ḥudūd al-’Ālam*’da bununla ilgili bir pasaj var.

“Ādharbādġān, Armīya, Arrān’ın Vilayetleri ve Bu Vilayetlerin Kasabaları Hakkında Konuşma’ başlıklı bölümde şunları okuruz: “Bu üç vilayet birbirine yakındır... Bu bölge, güzel meyveleri ve akarsularıyla çok müreffeh ve hoştur.... Kırmızı boya (qırmız > “kermes”), şalvar bağları (shalvār-[band], yünlü kumaşlar, kök boya (? rūdīna), pamuk, balık, bal ve balmumu üretilir.”³⁰

Osmanlı İmparatorluğundaki arıcılık tarihinin özetini yazmak, oldukça zor olmasına karşın çok da cazip ancak benim niyetim bu kadar ileri gitmek değil. Sıra gelmişken, yenilerde bulunan ve N. Beldiceanu tarafından geçenlerde yayına hazırlanan bir elyazmasına dayanan “Genel Hukuk Kuralları (Code of Common Law)”yla sağlanan önemli bir kanıtı işaret etmek isterim.³¹ 1477-1481 yılları arasında oluşturulan ve Anadolu ile Rumeli nüfusu içerisindeki çeşitli grupların verdiği haraç, öşür ve diğer vergileri tanımlayan, kaydeden bu kanunlar birkaç defa, “*öşr-i qovan*, “*öşr-i “asel, qovan haqqi* veya *qovan [resmi]* gibi arıcılardan toplanan vergilerden de bahseder. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde arıcılığın geniş bir dağılımının olduğunu kanıtlamaktadır. Metinde *aru*, “*asel, bal, balġi, qovan* (sonuncu “bal’ anlamına da gelir), *qouġi, ayaç delügi* ve *qaya* gibi kelimelerin birkaç defa tekrar edilmesi sayesinde başka bazı dilbilimsel malzemelerin de izini sürmek mümkündür. Son üç kelime, ağaç kovuklarında yaşayan arılardan ve kaya arılarından bal toplandığı gösterir.³²

Türk folklorundaki kanıtlar da oldukça ilgi çekicidir. N. Boratav ve A. Eberhard’ın yayınladığı kitapta yer alan Türk halk masallarında, üç defa arılardan, dört defa baldan ve altı kez de balmumundan bahsedilir.³³ Arı ve balın Türklerin çoğunluğu tarafından özellikle Osmanlı atasözlerinde simge olarak bolca kullanıldığı genel olarak bilinir.³⁴ Anadolu

³⁰ V. Minorsky, *Hudūd al-‘Ālam ‘the Regions of the World’. A Persian Geography* 372 Hicri – 982 Miladi, Londra 1937, s. 142, f°32 b.

³¹ N. Beldiceanu, *Code de lois coutumières de Mehmed II “Kitāb-i Qavānīn-i ‘örfiyye-i ‘osmānī -Index”*, Wiesbaden 1967, s. 25-39. Bu gerçeğe dikkatimi çektiği için Profesör A. Zajączkowski’ye teşekkür ederim.

³² Maalesef, indeksteki bazı maddeler eksik (örneğin, *degül*).

³³ W. Eberhard-P. N. Boratav, *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden 1953. Harezmi’ye ait örneklerin: *aġiq šahdī qırım šahdīga oħşar* (Bkz. Samojlovich, *age.*, s. 271; Şu eseri de belirtmek isterim: T. Gandjei, *İl “Muhabbat nāme” di Hōrazmī*, Annali dell’Inst. Univer. Or. Di Napoli, New series, Vols. VI-VIII. Roma 1958, s. 150) ve Qutb’a ait örneklerin: *içib özi šarāb özgā nükār bal* (Samojlovich, *age.*; Zajączkowski, *Najstarsza wersja*, III, s. 26) gösterdiği gibi Türklere ait edebi eserlerde bulunan, bala ve arılara ilişkin temel referansları kaydetmek ve analiz etmek yararlı olacaktır.

³⁴ krş. Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1965 veya Y. Kerimof-B. Şişmanoġlu, *Ata Sözlere ve Özlü Sözlere*, Sofia 1960.

diyalektlerinde de arıcılıkla ilgili zengin bir söz varlığı bulunur.³⁵ Üçüncü bölümde bu söz varlığının güncel haline Romanya, Dobruca'dan yapılan yeni bir katkı yer almaktadır.

Sonuç olarak balın tüketimi ve arıcılığın dağılımı sadece uygun iklim koşullarına değil genel tüketim modeline ve hayvancılıkla ilgili bazı geleneklere de bağlıdır. Bu konuda Yakutlar örneğinden bahsetmek faydalı olabilir. Kuzey sınır bölgelerindeki gündelik hayatlarında göçebe hayata ait devam eden bazı gelenekleri, onların arıcılığı hiçbir zaman tam anlamıyla öğrenmemiş olduklarını gösterir. 19. yüzyılın sonunda Yakutların hayatları ve yaşadıkları topraklar hakkında gözlemler yapan W. Sieroszewski ne arılardan ne de baldan bahseder.³⁶

Ancak 18. yüzyılın başlangıcında güzel, beyaz balın Sibiry'a kadar satıldığını biliyoruz. Balın fiyatı, bir Rus pud³⁷u için 70-80 kapıktır ve bu yasal gibi görünmektedir. Bu durum bana, balın uzak mesafelerden ithal edilmediğini düşündürüyor. Sözü ettiğimiz bilgiyi veren kişi bütün Türkologların tanıdığı, güvenilir uzman Dr. J. Strahlenberg'den başkası değildi.³⁸

II

Burada Türkçede yer alan arıcılıkla ilgili sekiz temel kelimeyi ele almaya çalışacağım. Bu girişim, sözü edilen kelimelerin kökenlerini açıklamaya, geçmişteki ve günümüzdeki yaygınlıklarının şemasını çizmeye bir yönelik girişimdir. Sözü edilen kelimelere daha kesin bir tarih verme meselesi ise daha fazla araştırmayı gerektirmektedir.

Bal arısı

Arı için kullanılan geleneksel Türk isimleri şunlardır: *arı*, labial varyantı olan *arū* (örneğin Bulg. al-muş., al-Qāvānīn, vb.) ve *qurt*, *χurt*, *qort* vb. (bir tarafta mo. zögiy [žögej] veya [nadir] ketegene; ordos Ge''t''egene age., Mostaert, *Dict. ordos*). Bu iki kelimenin zaman ve mekândaki dağılımı oldukça değişken bir şekle sahiptir ve onların tam olarak kronolojilerini saptamak mümkün değildir. Sözü edilen kelimelerin yanında sonradan oluşan ve daha açıklayıcı olup deyimsel özellikler gösteren başka bazı kelimeler var. Bunlardan bazıları aşağıda tartışılacaktır. t. *arı* kelimesinin etimolojisi kesin olarak bilinmemektedir ancak tahminler Arapça (ar. ʾرِ ʾرِ , Farçayla da krş.) veya Hintçe ödünç bir kelimedenden (< m.

³⁵ Bakınız: *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, A. Caferoğlu'nun Anadolu'daki Diyalektolojik Çalışmaları, vb.

³⁶ W. Sieroszewski, *12 lat w kraju Jakutów*, Warszawa 1900.

³⁷ Ruslar tarafından kullanılan bir ağırlık kütlesidir, yaklaşık 16.38 kg.'dır. (çev. notu, <http://en.wikipedia.org/wiki/Pood>).

³⁸ Philipp Johann von Strahlenberg, *Das Nord- Und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Stokholm 1730, s. 373.

ind. *age.*, Sevortjan, *Probnye stati*, s. 96) geldiği yönündedir. “*qurt*” ise kesinlikle Türkçe bir kelimedir.

Runik harfli yazıtlarda “arı” veya “bal” anlamında bir kelime yoktur fakat bu durumda bile nihai sonuca varılırken tedbirli olmakta fayda vardır.

Ancak, Uygur Hakaniye edebiyatında *arī* kelimesi görülür. Şöyle ki S. E. Malov tarafından 12. hatta 10. yüzyıl gibi erken bir dönem olarak tarihlendirilen, Uygur ve Arap harfli bir elyazmasında “arı”ya rastlandı. Eser, muhtemelen Semerkand’ın ilçesinde bir yerleşim olan Yükneki Ahmet tarafında yazılan didaktik ve ahlaki bir eserdir (Malov, Pamjat. Drevnet. Pis., s. 316, 321). Eserin 446. satırda şunu okuruz: *asal qayda bolsa bila ārisi* “bal yalnızca arının olduğu yerdedir.”

Kaşgarlı’da *arī* kelimesiyle karşılaşırız. *qurt* da vardır fakat bu kelimenin arıyı mı yoksa sadece “böcek”veya “solucan”ı mı ifade ettiğini gösteren hiçbir işaret yoktur.³⁹ Ancak bu son anlam Suvarṇaprabhāsa’da vardır.⁴⁰ *qurt* kelimesinin iki farklı anlamda olması meselesinin günümüze kadar çözülmediği bilinmektedir. ⁴¹ *arī* kelimesi Zemahşeri’de de kaydedilmiştir (ed. Poppe, s. 402). Ancak bu kaydın Moğolca çevirisinin olmadığına dikkat etmeliyiz. Bildiğim kadarıyla, bunu ve sözlükteki Moğolca kelimelerin ihmal edildiği durumları açıklayamıyoruz. Bence, böyle bir durumda yazar için yeterli bir karşılık vermek daha zordu.

Bazı Türk dillerinde, arı için kullanılan eski adlar terk edilmiştir ve onların yerine kısmen veya tamamen ödünç kelimeler konmuştur. İlk örnek, şimdiye kadar incelenen yazılarda (örneğin *ešak pčolasī osa; at čibini osa pčola at tenindan etilgan*, Tryjarski, Dict.) Lehçe *pčola/pičola* (< leh. *pszczoła*) kelimesini kullanan Ermeni Kıpçakçasıdır. İkinci örnek ise ilk kelimesi Rusça *медовый* “bal ile ilgili” (möt “bal”+ -lig) kelimesinden ödünç çeviri olan “*mōtting (mōtting ār)*”i kullanan Hakasça’dır.

Erken Türklerin ayırt ettiği arı türleri var mıydı ve varsa bunlar hangi türlerdi, bunu belirlemek için elimizde yeterli kaynak bulunmamaktadır. (Bu genel isim 20.000 çeşit böcekten herhangi biri için kullanılabilir.) Sonraki dönemler için de bunu tespit etmek kolay

³⁹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”*, Ankara 1943, s. 31-2 ve 383. ve C. Brokelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al- Kāšgarī’s Dīvan Luḡāt at- Turk*, Budapest-Leipzig 1928, s. 10 ve 165.

⁴⁰ *qamay qurtlarniṅ qunyuqlarniṅ tirgini* ‘böcek ve solucanlardan müteşekkil yığın’, S. Çağatay, *Altun Yaruk’tan iki parça*, Ankara 1945, s. 84. Malov, *Pamjat. drevnet. pis.*, s. 175.

⁴¹ Oğuzların bir örtmece olarak kurdu ‘solucan’ diye adlandırması oldukça ilginçtir. ‘böri’ sözcüğü tabu olduğu için avcılar bunun yerine kurt kelimesini kullanmaya başlar. Zamanla bu kullanım bütün boya yayılır.: W. Bang’ın *Kör. Cs. Arch.*, XII’de yayınlanan makalesi ile krs. G. Clauson, “Turks and Wolfs”, *Studia Orientalia*, XXVIII, 2, Helsinki 1964, s. 4.

değildir. Tek tük de olsa Çuvaşçada *hura hurt* “черная пчела” (Ashm.) “siyah arı” ya da kuzey grubunda *söl ār* “die Feldbiene” “tarla arısı” ve *taiya ār* “die Waldbiene” “orman arısı” gibi bazı terimlerle karşılaşırız. Ama erken dönemlerde Türklerin ve Moğolların tam olarak “arı” ve “solucan”ı ayıramadığı gibi “arı” ve “eşek arısı” veya “öküz sineği” ile “yaban arısı” arasındaki ayrımı da yapamadığı bilinmektedir. Yol gösterici örneklere Yakut (aşağıya bakınız) ve Moğol dillerinde rastlarız. Diğer taraftan çuv. *vără hurt* (*hora hort*) “hırsız arı” (“пчела воровка” (Ashm) “hırsız arı”; krş. genel t. oğri, Ramsted, Studies in Kor. Etym., s.176) gibi deyişler, daha çok halk edebiyatına aitmiş gibi görünmektedir.

Bazı Türk dillerinde *ari* ve *qurt* kelimelerinin anlamlarını açıkça belirtmek, bazı simgeleri sıfat gibi kullanmakla veya isim tamlamasıyla mümkündür. Bu kullanımın muhtemelen pratik önemi bulunmaktadır. Özellikle söz konusu *qurt* ise yalnızca bu temel kelimenin kullanımının bazı yanlış anlaşılmalara sebep olma tehlikesi vardır. Ama ben bu tehlikenin büyük olabileceğine inanmıyorum. Bahsini ettiğim yöntem, “bal” ve “kovan” kelimelerinin anlamlarına şu şekilde uygulanır: kaz. tat. *umarta qortı* veya *bal qortı* (Bálint), başk. *umarta qorto* veya *bal qorto*, kaz. *bał ara*, kırg. *bał arisi*, tkm. *bal arisi*, osm. *bal arisi*, hak. *mōtting ār*, özb. *asaları* (krş. ordos *balı Ge”t”egene age.*, Mostaert, Dict. *ordos*). Bu yöntem bazı Avrupa dillerindeki hatta modern bilimsel terminolojideki uygulamalara benzemektedir (krş. örneğin yeni lat. *Apis mellifera*, ing. *honeybee*, alm. *honigbiene*, vb.). Ama bu deyişlerin büyük bir kısmı daha erken dönemlere ait olduğu için uluslararası terminolojinin etkisi (daha açık söylersek Rusça) vardır diyemeyiz. Çünkü uluslararası terminolojinin etkisi, daha genç dillerde olan nadir durumlar için geçerli olabilir.

Yukarda anlatılanlar dışında, Türk dillerinde arı için başka tabirler de vardır. Bu tabirlerin bir grubu uçmayı niteleyen bir isime dayanır ve Batıda kısmen de Merkezi Grupta bulunur: Galiç ve Lutska kar. *balcibin* (Mard.), krç.-blk. *bal čibin*, kmk. *bałgibin* (bałgibin), nog. *bał šibin*.

Çuvaşçaya baktığımızda, diğer dillerden çok farklı olmayan şekiller buluyoruz. Bunlar: *hurt*, *hort* (Ashm.), *pıl hurçě* ve *vělle hurçě*. *hurçě* ne Egorov’un etimolojik sözlüğünde açıklanmış ne de Ashmarin tarafından ayrı bir madde olarak kaydedilmiş. Öyle görünüyor ki bu kelimeyi ortak köke eklenen iyelik ekiyle (küçültme bildiren?) açıklayabiliriz. *vělle* Rusça улей “kovan” kelimesinin asimile edilmiş şeklidir. (krş. Räsänen, Tschuv. Lehnw. İm Tsch., s. 120)

Yeni Uygurca ve Karakalpakça “arı” için kullanılan şekiller de ilginçtir: kklp. *bal* *ħärresi* veya *ħärre* (Baskakkov, kklp.) Jazz., I, s. 137, 392), yeni uyg. *härä*, *bal häräsi* (Russ.-uyg. sl.). Bu kelimenin izahı oldukça zor. İki ihtimal var: Birisi, bu kelimeyi yerel gelişmenin ürünü olarak görmek (protetik *h-*, *-r-*’nin tekrarı), diğeri dış etkileri varsaymak. Bu konudaki ilk çözüm, “*härä*’nin arı ile aynı kelime olduğunu söyleyen Radloff “un önerdiği çözümdür. İkincisi çözüm ise her iki dilde “*h-*” ile başlayan kelimelerin yabancı kökenli olduğunu göstermektedir..⁴²

Arı için Yakutlarda eksantrik isimler bulunur. Asıl kelime olan *ijirä* “бортевая или дикая пчела” “yaban arısı” ve *toyon ijirä* ile *müöttäx ijirä* (krş. Russ. Медовый “bal ile ilgili” ve yukarıda atıfta bulunulan Nakasça şekil) “пчела медунка” “bal arısı” şeklindeki tabirlerdir. Bu kelimenin etimolojik temeli, şüphesiz *ij* “звукъть мычаніа, мыкъ” “inleme sesi”, *ijir-* “звать (позвать) приглашать, вызывать” “çağırarak, davet etmek”; *ijiran-* “о скоте: мычать посоянно издавая звукъ” “*ij* sesini çıkarmak, *ij* sesini çıkararak inlemek”, “*ij*” “мычать тихонько, не открывая рта черезъ носовую полость” “yavaşça inlemek, burundan ses çıkarmak” (Pekar, sl. III, 3802-3) gibi akraba bazı kelimelerin varlığını bildiğimiz için daha açıktır. Bütün bunlar, büyük baş hayvanların seslerinin taklidinden böcek uğultularının taklidine kadar genişleyen bir ses yansıması temeline dayanmak zorunda olduğumuzu gösterir. Bildiğim kadarıyla arı kelimesi için benzer bir ses yansıması Yakutlar için söz konusudur. Etnolojik gözlemler, Yakutların hiç de usta arıcılar olmadıklarını göstermektedir (krş. I. bölüm). Bu, dilbilimsel bir kanıtla doğrulanmıştır. 1900 veya 1895’te yayınlanmış bir metinde gösterildiği gibi (Pekar, sl. age.) yarım asır evvel Yakutlar işçi arı, erkek arı ve kraliçe arıyı ayırt edemiyorlardı. Dahası onlar, eşek arısı (*tigär* ve *tigär [tiger]* *ijira*) ve yaban arısı için aynı kelimeyi kullanıyorlardı (krş. yukarıdaki ile).

Troki’de Radloff tarafından kaydedilen ve arı anlamı verilen ve tahmini bir isim olan kar. *čulu* (Wt. III, 2176) muhtemelen yanlış anlamlandırılmıştır (Zajaczkowski’nin gösterdiği gibi⁴³) ve aslında kelime kovan olarak çevrilmelidir (Galiç ve Lutska kar.’deki *culu* “Bienenstock” “arı kovani” gibi, Mard.). Ayrıca Başkurtlarda ve Kazan Tatarlarında bunu doğrular nitelikte bir örnek mevcuttur (krş. Ek). *Ç’uhuv* “abeille; ruche” “arı; petek” kelimesi Leh Ermenilerinin Ermeni diyalektinde de bulunur ve Türk menşeli olduğuna şüphe yoktur.⁴⁴

⁴² Bu hususa dikkatimi çektiği için Doç. Dr. S. Kałuzyński’ye müteşekkirim.

⁴³ *Ze studiów*, s. 70, 2. paragraf.

⁴⁴ E. Słuszkiewicz, “Remarques sur la langue turque des Armèniens et sur les emprunts turcs de l’armèniens”, III. R. O., Vol. XV, s. 282-3.

Diğer dillerde de gözlemlenen şöyle bir anlam değişmesi çok muhtemeldir: kovan→ arı kümesi→arılar →arı.⁴⁵

Kraliçe

Avrupa dillerinde biraz şiirsel bir çekiciliği olsa da aslında bu kelime dar bir arıcı çevresine özgü oldukça teknik bir terimdir. Kraliçe arının Türklerin yaşadığı yerlerdeki geleneksel ismi *bey*'dir, mesela osm. *arı bey*. “*bey*” ismi bu arının, arı topluluğundaki kendine has biyolojik rolünün açıkça görmezden geldiğini gösterir. Türk dilleri kraliçe arı ve oğulun annesini ayıramaz gibi görmektedir. Nihayetinde bu son fonksiyon (yani oğulun annesi olma) bir dizi benzer isimle vurgulanır: özb. *ona asaları*, kzk. *ana ara*, kırg. *ene āri* (*āri*’nin *urgāčisi*), çuv. *hurt* (*hort*) *ami* veya *hort amāšē* (Ashm.) vb. Ayrıca, Tuvaca’da *kis arī* lit. “maiden bee” “dişi arı”.

Yakutlar kraliçe arı, erkek arı ve işçi arıyı birbirinden ayırmaz.

İşçi arı

Bu terimin kullanımı şüphesiz arı topluluğuna yönelik keskin bir kavrayışın sonucudur ve bunu Radloff’unki dahil daha önceki sözlüklerde yer almadığına göre, zorunlu olarak yakın bir tarihe dayandırılmalıdır. Sovyetler Birliğindeki Türk dillerine gelince, onlarda Rusça “рабочая пчела” “işçi arı” model alınmış olmalıdır, krş. bşk. *ešse qort*, çuv. *ešl’eken hurt* (Ashm) kzk.’da *žmīsšī ara*, kırg. *žumušču* (*bal žiynōču*) *āri*, tkm. *išči bal arisi* vb.

Erkek arı

Türk dillerinde erkek arı için kullanılan adlar, arı için kullanılanlara göre doğal olarak daha geç bir döneme aittir. Bu çok özel kelimenin varlığı sadece kuvvetli bir biyolojik gözlemin değil aynı zamanda ileri seviyedeki arıcılığın olmasını gerektirir.

Bu yüzden erkek arı anlamındaki ifadelerin, göçebe dönemlerinde Türk boyları tarafından bilinmediğini düşünebiliriz. Ki bu, daha önceki kaynaklarda bu ismin geçmemesi ile de doğrulanır. Aynı şekilde, Yakutçada *iñirīa* kelimesi hem arı hem de erkek arı anlamındadır (krş. Pekar. *Krat. russ.-yak. sl.*, s. 163 ve 216, bir de yukarıya bakınız). Erkek arıyı ve onun arılar içinde oynadığı rolü fark edemeyen Türklerin pek çok Avrupa dilinde olduğu gibi, erkek arıyı mecazi anlamda tembel ve asalak olarak yorumlamaları yakın zamanlarda olmuş olmalıdır. Bu durum, çok gelişmiş ve fazlasıyla yabancı unsurlardan etkilenmiş bir dil olan Osmanlıca için bile böyledir (krş. *erkek arī* fakat: *tembel adam*, *tufeyli* vb.) Kazan Tatarcası, Başkurtca gibi dillerde bazı istisnalar varsa da nadirdir.

---

⁴⁵ *age*.

Türk dillerini bu konuda gruplandırarak olursak ilk grubu “erkek arı” için bünyesinde Türkçe bir kelime olmayan diller oluşturur ve bunlar yabancı dillerden çoğunlukla Rusçadan ödünç kelime almak zorunda kalmıştır. Hakasça ve Nogayca *truten* < russ. трутень “erkek arı” örneğini diğerlerinden daha önce verebiliriz. Ancak Karayimce, Karakalpakça ve Ermeni Kıpçakçası gibi bazı diller hakkında aynı şeyleri söyleyemeyiz.

Bu tarz adları yaratabilen Türk dillerinden oluşan ikinci grup büyük çoğunluğu teşkil eder. Erkek arı için kullanılan adlar gramatikal cinsiyete işaret etmeyi ve “erkek-arı” modelini kabul etmeyi sağlayan bir farka, erkek arının biyolojik fonksiyonun farklılığına dayanır. Böyle bir isim defa oluşturulunca, ondan sonra bu model sürekli ve mekanik olarak taklit edilir. Bu durumda ilk kelime *erkek* veya nadiren *er*, ikincisi ise “arı” kelimesinin kendisidir. Sonuç olarak şu şekilleri görürüz: osm. *erkek arı*, tkm. *ärkek bal arisi*, qaz. *erkek ara*, krç.-balk. *erkek bal çibin*, özb. *erkak asalari*, tuv. *är arı* vb. Bir de isim tamlaması halinde olan şu şekiller vardır: kırg. *ärinin ärkegi* ve yeni uyg. *bal härisinin ärkigi*

kaz. tat. *sorı qort*, bşk. *horo qort*, çuv. *hort särrı* (Ashm.), *särä hurt* (Egorov) gibi başka tabirlerle de karşılaşırız. Bunun tam olarak anlamı gri (bşk.: kahverengi) arıdır ve sadece dış görünüşe dayalı bir ifadedir.

Ayrıca, Kazan Tatarcasında, çok ender olduğunu düşündüğümüz *şepşa* “heremèh/ Brutbiene” “kuluçka arısı” kelimesi bulunur.

Erkek arı için Rumeli ve Anadolu diyalektlerinde Osmanlı dönemi Türk halkının kullandığı bir isim vardır: *saka* (“erkek arı”), etimolojisi çok açık olmamakla beraber, Dobruca’da hala kullanılmaktadır. Ancak CC’taki *saqa* “Stieglitz-cardarina” “saka kuşu” ve Kazan Tatarcasındaki *saqa* “Stieglitz” “saka kuşu” bir fikir verebilir. Kuşun kanadındaki sarı lekeye bir gönderme yapar?

Kovan

Kovan için Türk dillerinde bir hayli karşılık vardır. Bu durumu, kovanın yöresel durumu, şekli ve fonksiyonuna bağlı olarak farklı fikirlerin sunulması dolayısıyla spesifik bir nesnenin adlandırılmasında bir netliğin olmamasına bağlayabiliriz. Özellikle son iki unsur önemlidir çünkü bir sözlükbilimci için en sıkıntı verici şey arı ağacı, vahşi arıların yaşadığı ağaç kovuğu, (russ. борть, pol. barć, çek. Brt), bir ağaca tutturulan ya da ayrı ayrı yere konan içi boş kütük parçası veya muhtemelen bulunduğumuz yüzyıla ait olan, Asya’da ortaya çıkmış, modern zamanların bir buluşu olan biçimli özel kutular arasındaki farkı dikkate almayan hayli bir Türk dilinin olmasıdır.

Hala çok karmaşık olan bir durum da bu dillerde günümüze değin yuva ile kovan arasında bir ayırımın olmamasıdır, örneğin kklp. *bał xärreniñ uyası*, özb. *asaları uyası*, yeni uyg. *bal härisiniñ uvisi*, hak. *ār uyazi*.

Sovyetler Birliğinde yer alan bazı Türk dilleri Rusça улей ‘petek’ veya ящик ‘kovan’ kelimelerinden ödünç alınan isimlerden faydalanır. Bu kelimeler yerli ifadelerle yan yana yer alır, örneğin tkm. *ārilariniñ yaščigi* (veya *bal arilariniñ öyžügi*), kmk. *balğibin yaščik* (veya *balğibin četen*), tuv. *uley* (veya *ari õ*, *ari bažiñi*). Rusça колода ‘çukur şekilli yuva’ kelimesi de hak.’da *ār koladası* şeklinde yer alır.

Diğerlerine nazaran nadir olan bir grup da ‘ev’ anlamındaki bir kelimenin ödünç alınmasıyla meydana gelen ‘arı evi’ veya ‘arıların evi’ şeklindeki tabirlerdir, örneğin tuv. *ari õ* (krş. bur. [zügin] *gär*) veya özb. *ariçona* (ve de *quvi*, *asaları yaşıgi*).

Radloff’a göre *qovan* kelimesi Osmanlıcada (*qovan*, *ari qovani*) ve Çağataycada vardır.

kaz. tat. *umarta*, bşk. *umarta/omarta*, kzk. *omarta*, *aranıñ omartası*, çuv. *marta/marda* ‘улей, рої, пчел’ (Ashm.) ‘kovan, yuva, arı’ < kaz. tat. *umuru-* ‘отламывать, отламаты, разламывать, розламаты’ (*Tat.- russ. sl.*) ‘koparmak’, kırg. *omur-* ‘разворотить, порушить’ (Jud.) ‘parçalara ayırmak’, kzk. *omır-* ‘1. koparmak, 2. parçalara ayırmak (bir yapı için)’ (Shnit), tel. *omur-* ‘abbrechen’ ‘koparmak’ (tr.) (vom Rande)’ (Radloff, *Wt.* I, 1168) ‘koparmak, sökmek’ şekilleri Türk bölgesinin ötesinde de oldukça yaygındır. Bu kelimeyi Çeremisler/Mariler (*omarta* ‘arı kovanı; Perm diyalektinde ‘ausgehöhlter Baumstamm’ [*für Bienen oder Vögel*] ‘ağaçtaki oyuk’ [*arılar ve kuşlar için*])) ve Votyaklar (*umarta*) (Räsänen, *Die. Tatar. Lehnw. im Tscher.*, s. 43) ödünç almıştır.

Kovan anlamında Kırgızca isim açıkça objenin şekline ve de muhtemelen onun tatlı muhtevasına gönderme yapar: *bał čäläk*; *čäläk* ‘tahta (güney diyalektlerinde metal) kova’ (Jud.), osm. *čäläk* ‘kova’ (Radloff, *Wt.* III, 2140).

četen/šeten ile aslında bükülmüş dallardan vb. örülmüş sepet olan özel bir kovan türü kastedilir ve farklı Türk dillerinde şu şekildedir: nog. *bał šeten*, kmk. *balğibin četen*, krç.-balk. *bał četen*, krş. osm. *çay*, yeni uyg. *čit* ‘čit’ < osm. *čit-* ‘zusammenbinden, verflechten, vereinigen’ (Radloff *Wt.* III, 2140) ‘sicimle bağlamak, çatmak, bileştirmek’. 17. yüzyıl gibi erken bir dönemde Kırım’da kullanılan bir ifadeye dikkat edilmelidir: *qovan-četen* (‘Bienenstock-Korb’ ‘kovan-sepet’, Samoylaviç tarafından tercüme edildiği gibi, Beiträge, s.

271) Samoyloviç’in Bahçesaray’da kovan anlamında duyduğu *qurt sepet* kelimesini de burada belirtmek gerekir.

Karayimlerin kullandığı ve az rastlanan bir isim olan *čulu* (krş. Galiç ve Lutska kar. *solak* “bal” (Mard.)) ilginç bir kanıttır. Radloff (*Wt. III.*, 2140) bunu “die Biene” “bal” olarak açıklamakla muhtemelen yanıldı (“balarısı” paragrafına bakınız.). Başkurlarda *soloq* şeklinde olan bu isim, yakınlarda Rudenço tarafından yeniden kayda geçirildi (Ek’e bakınız). Aynı zamanda Osetya’da da ortaya çıkarıldı (A. Zajaczkowski tarafından fark edildi): *sul* “роевник-Bienenschwarm” “arı sürüsü” (Miller, *Osset. –russ.–deutsch. Wt.*, 1057). Çift anlamlı olarak Leh Ermenilerinin Ermeni diyalektlerinde yer alır: *č’uluv* “abeille; ruche” “arı, dantel”. E. Słuszkiewicz “e göre (Remarques, s. 282-2) bu, Türkçe alıntı bir kelime olmalıdır (“... toujours est-il que ç’uluv remonte a un mot turc).

Galiç ve Lutska Karayimlerindeki başka bir isim, -lik ekiyle oluşturulan “*balcibinlik*”tir. Nesnenin bizzat kendisi açık bir şekilde tanımlanmadığı için kelimeyi analiz ederken dikkatli olmak gerekir. Mardkowicz, Lehçe “*pasieka*” (=kovanlık), Almanca “*Bienenstock*” (=kovan) diye çevirir fakat bu iki kelimenin arasındaki fark çok açıktır.

Bal

Çok kullanılan kelimelerin içerisinde yer alan ve temel bir isim olan “bal” geniş bir zamana ve mekana yayılmış durumdadır ve “bal”ın yerine başkasını kullanan dil azdır. Bu tek heceli kelime çok da mantıklı bir morfolojik analize tabi tutulamamaktadır ve yaygın olan görüşe göre Türkçedir. Öte yandan erken Moğolcada da bu kelimeye rastlanmıştır fakat bazı tarihi ve etnografik veriler bize Moğolca *bal* kelimesinin Türkçe alıntı bir kelime olduğu göstermektedir.

“bal” kelimesine ait en eski ize Kaşgarlı’da rastlanır (I. bölüme bakınız.) fakat aynı yazarın bu kelimenin arī yayī “arı yağı” şeklinde bir eş anlamlısını da kaydettiği hatırlanmalıdır.

Bal, geniş ölçüde Türk dillerinin Batı ve Merkezi gruplarında kullanılır : CC. *bal*, Al-Qavānīn *bal* (*aru balı*), Bulg. al-muş. *bał*, LATr. *bal*, erm-kıpç. *bal*, bay, kar. *bał*, kaz. tat. *bal*, kmk. *bał*, kaz. *aranıy bałı*, kklp. *pał*, nog. *bal*, bşk. *bał*, özb. *boł*, qırğ. *bał*, Arab. filol. *bał*, az. *bał* (*arī balı*), tkm. *bal*, osm. *bal*, gag. *bał*, çuv. *pil* (*pil-hurt*).

Yukarıda bahsedildiği gibi (I. bölüme bakınız.), Uygurlar Hintçenin etkisi altında yazdıkları tıbbi metinlerden bazılarının yazı dilinde, bal için iki alıntı kelime kullanılır: *panit* (muhtemelen seyrek olarak) < Sanskrit *phānita* ve belki Çinçeden ödünç alınmış olduğu

düşünülen fakat bir yandan Sanskritçe *madhu* “bal, esrar” (Vasmer, *Russ. etym. Wt.*) veya *miṭāi* (Prasād Miśr, *Triling. Dict.*, s. 492) ile de ilgisi var gibi görünen *mir/mir*. Bazı Türk dillerinin de Arapça (ve Farsça) bir kelimedenden yararlandığı görülür, örneğin yeni uyg. *häsäl*, az. *esel*, vb.

Sadece birkaç Türk dili balların tür ve çeşitlerini, balın rengi, içeriği, tüketilmek üzere hazırlanış şekli veya toplanma zamanına göre ayırır. Bu uygulama sözü edilen Türk dillerinin konuşulduğu yerlerde “bal”a olan yoğun ilgiyi veya arıcılığın seviyesini gösterir. Bu ayırım öncelikli olarak (her zaman olmasa da) bal likörü ile yemeklik sıvı bal veya peteklerdeki çiğ bal arasında yapılır. Ham bal bazı dillerde şu şekilde adlandırılır: Troki kar. 'çyi-bal “Honig, roher Honig” “bal, çiğ bal”, 'çyibal “yemeklik bal” (Kowalski, *Texte*, s. 32, 164, 179), *cijbal* “Honig” (Mard.) “bal”, erm.-kıpç. *čibal*, *čibal* “miel vierge” (*prasy čibal; bişirgan aşlx čibal bila; čibal šakar ki čibaldan da tuvudan tuzalir; prasnij čibal plastir, Tryjarski Dict.*; *čibal* Deny-Tryjarski) “çiğ bal”. Bazı diller aynı anlamda Arapça شهد veya شهد kelimesini kullanır, örneğin az. *šehd* “šan balı”.

Petekteki balın adlandırılması bazı Türk dillerinde şöyledir: kaz. tat. *käräzle bal* “lêpesmèz- Scheibehonig” (Bàlint, 48) “gümeç balı”, çuv. *karaslă pil* “сотовый мед” (Sirot) “petekli bal”. Bunun etimolojisi için “petek” paragrafına bakınız.

Zemahşeri’de (ed. Poppe) balın hep önemli kontekslerde olmak üzere beş kez yer alması ilginçtir. Burada *quyuq bal* “густой мед” “koşu kıvamlı bal” ve *mumluq bal* “мед с воском” “mumluk bal” gibi ifadelerle karşılaşırız. Diğer örnekler balın toplanma ve tüketim şekli hakkında bilgi verir: *balnĭ terdi* “совирал мед” “balı topladı”, *bal bila yasaqan gül* “розы приготовленные с медом” “bal ile hazırlanmış gül” ve *talqannı bal birle bulıadı* “замесил толокно медом” “talkanı bal ile karıştırdı”.

Diğerlerinden farklı bir ünü olan ılıhlamur balının bazı dillerde özel bir adı vardır: bşk. *yukä balı*, kzk. *žöke balı* ve tkm. *lipa balı* (< russ. липа “ılıhlamur ağacı”), çuv. *šaka pilë*. Ancak bu tabirlerden bazılarının çok yeni olduğu ve yabancı tesiri ile oluşturulduğu açıktır.

Karayimlerde az da olsa iki farklı anlama gelen İbranice alıntı bir isim vardır: *nobat*, Troki Karayimlerinde (Kowalski, *Texte*) “honigseim, Süßigkeit, Nektar” “tatlı, balözü” anlamındadır. Galiç ve Lutska Karayimlerinde *nowad* şeklinde olup “honigscheibe” olarak çevrilebilir.

Son olarak, osm. *oşul arisi* “der Honig junger Bienen” (Radloff, *Wt. I*, 266) “genç balarısı” ve *oşul bali* “wiesser Honig” (Radloff, *Wt. I*, 1015) “beyaz bal”ından da söz etmek gerekir.

İlk çağlarda Türklerin bu sıvı maddeye yani bala çok aşına olduğunu gösteren “ballikörü”nün çeşitli adları hakkında bilgi edinmek faydalı olacaktır. Bazı Türk dilleri çiğ bal ve bal likörü için tek bir kelime kullanır, örneğin. *Ĥürāv u Şīr.*’de *bal* “miød (pitny)” “bal likörü (içki)”, bşk. *bal* (her iki anlamda). Çiğ bal için ayrı bir adın olduğu Lutska ve Galiç Karayimleri “*bal*” “Trinkhonig” (Mard.) “bal içkisi” sözcüğünü bal likörü anlamında kullanır. Pek çok Türk dili bunlar için iki farklı isim kullanmaktan artık vazgeçmiştir fakat şarap, bira ve hatta likör gibi iyi bildikleri içkiler ile karşılaştırarak bal likörünü ayırırlar: *Ĥürāv u Şīr. çaqir bal* “miød pitny” “bal içkisi” (*çaqir* “wine” “şarap”), kzk. *bal sira* “мед (напиток)” “bal (içecek)” (*sira* “bira”, Shnit), kırg. *açitqan bal* “мед (ичкилик)” “bal (içimlik)” (*açit-* “kaynatmak [iyice], mayalamak”), tkm. *baldan ädilen şerep*, özb. *asalдан tayyarlangan şarob*, kırg. folk. *broga, medovoe pivo*, vb.

Bal mumu

Türklerde, bal mumu için iki eski kelime bulunur: *avus*, *uvus*, *uus* vb. ve *mum*. Her iki kelime Hakaniye Türkçesi döneminde kayda geçirilmiştir. Kaşgarlı’da *avus* “reçine” (daha doğrusu “balmumu”?) varken *Ĥutaşyu Bilig*’de *mum* (Vienna 394, Malov. Pamjat. Drevnet. Pis.) yer alır. Hakaniye sahasında Farsça bir kelimenin oluşu, balmumunun İranlı tüccarlar aracılığıyla veya İran’dan ithal edilen bir ürün olma ihtimalinin sonucu gibi görünmektedir. t. *avus* kelimesinin kökeni ve Hint-Avrupa kökenli bir kelime ile olan ilişkisi etimologlar için tam bir düğümdür. Sebebi her iki kelimenin çok eski kaynaklara dayanması ve dolayısıyla her iki dilinde birbirine ödünç verme ihtimali olmasıdır. t. *avuş* kelimesinin Slav kökenli (krş. russ. воск, ukr. visk, pol. wosk, bulg. восък, Lithuanian vāškas, Latvian vasks, Albanian vashtinë vb). olabileceği düşünülmüştür (krş. Bulg.al-muş., s.v. *uuş*). Slavlar arıcılık, bal likörü üreticiliği ile ünlü oldukları için etno-tarihi açıdan bu çok muhtemeldir, fakat dilbilimsel bir ispat için nihai delillere ihtiyaç vardır.

Bal-avuz, Codex Comanicus’ta yer alan, geniş bir sahaya özellikle Batı sahasına yayılan bir tabirdir: CC balavuz, *balauur* “balmumu”, kaz. tat. *balauz* (Bálint), nog. *balauiz*, krç.-balk. *balauz*, kmk. *balayuz*, Abu Hayyān *balavuz*, Bulg. al-muş. *uuş* (uvuş) “balmumu, kalın mum”, Galiç ve Lutska kar. *balawuz*, kzk. *balauiz*, vb.

Çuvaşcadaki ifade biraz egzantriktir: *hurt äväsě* (Ashm.) veya *karas* (Sirot).

Ќutaδyu Bilig’de Şu Őekillere de yer verilir: kirg. *mum*, kklp. *aq mum*, 6zb. *mum*, tkm. *mum*, yeni uyg. *mum*.

Bazı yazarlar, iki kelimeyi biraz deęiŐtirilmiŐ anlamlarla kullanılmaya baŐlanmıŐ gibi kaydederler: 6rneğin Bulg. al-muŐt. *mum* “cire, bougie” “balmumu” ve *uuş* “cire, bougie, cierge” “kalın mum”.

Bal mumu anlamında başka bir kelime hala kullanılıyor: krş.-balk. *qauuz*, nog. *kaviz* fakat daha çok petek anlamındadır (krş. nog. *kaviz* “шелуха проца” (nog.-russ. sl.) “darı kabuğu”). Bunlar kısıtlanmıŐ Şekiller olmalı fakat kelimenin aslı hakkında kesin olarak hiÇbir Şey s6ylenemez.

Kuzey grubundaki bazı diller doğrudan Rusçadan 6d6n alınan bir ismi kullanırlar, 6rneğin hak. *vosk*, tuv. *vosk* (arı 6n6n uğu). Aynı 6d6n kelimeyi Buryat’ta buluruz.

Petek

Petek veya petekler için birkaç isim vardır, petekler diyoruz 6nk6 pek çok modern T6rk dili Rusçanın etkisinde kalarak çoğul bir Őekilden yararlanır.

Bazı T6rk dillerinde petekler ve balmumu arasında fark yoktur, ikisi için tek isim kullanılır, 6rneğin kaz. *balavız*, kklp. *bal auız*, nog. *balavız* (ve de *kavız*) (krş. 6stte de). Aynı model için Faradan alınan kelimeler kullanılabilir, 6zb. *asal mumi* (ve de *asalari ini*: yuva, oyuk), yeni uyg. *h6s6l mumu*.

kaz. tat. *k6r6z* “m6zl6p – honigscheibe” (B6lint), bşk. *k6r6đ*, Çuv. *karas. pıl karas6*, *kurt karas6* (Ashm.), *pıl-karas* “мед вощина” (Sirot) “mumlu bal” Şekilleri, bu dillerin Ő6phesiz komŐu Fin-Ugor dilleri ile yakın bir iliŐki içindedir olduğunu g6sterir (krş. cheremis/mari *karas* “bal g6meci”, votyak *karas*, mordvin *k’6r’6s*). Fakat bazı detaylar ve kısmen de 6d6n almanın doğrudan olup olmadığı açık değildir. M. R6s6nen’in fikri ÇuvaŐça ve Tatarca Őekillerin Fin-Ugor dillerinden (onları fonetik olarak etkilemiŐ olan diller) 6d6n alındığı ve Eski Farsçanın etkisinin (*k6ras) m6mk6n olduğu y6n6ndedir. (*Die Tschuw. Lehnw. im Tscher.*, s. 245; krş. Egorov, *Etimol. sl. Chuv. Jaz.*, s. 90)

Semantik açıdan (*k6nek* “ведро” “kova” – k66k kova veya kaplar?) ok açık olmasa da hak. *k6nekter* (PI.) (*chak.-russ. sl.*)den bahsetmeye değer.

Nesnenin g6r6n6m6ne g6nderme yapan krş.-balk. *bal taraqlı* Şekli egzantriktir (krş. osm. *taraqlı* “gestreift” (von Stoffen), 6rneğin Radloff, *Wt. III*, 840). T6rkmencede de Ő6yle bir 6rnek bulunur: *ariniŐ 6y6kleri* (*6y6k* “k66k delik, h6cre).

Bazı Türk dillerinde “petek” anlamındaki kelime ya unutulmuş ya da hiç olmamıştır. Nitekim, şu ana kadar yayımlanmış yazılarda görüldüğü gibi Ermeni Kıpçakçasında “petek” anlamında Lehçe *plastır* (aslında plaster)’dan yararlanılır (krş. “bal” paragrafında bulunan örnek). Diğer taraftan, bu kelimeye ihtiyaç duyan Tuvalılar Rusçadan ödünç kelime almıştır: tuv. *soti* (*ari ònün ütteri*) < russ. соты.

Yukarıda bahsedilenlerin, arıcılıkla ilgili zengin Türk terminolojisine ait bütün öğeleri kapsamasa da en tipik olanları olduğunun farkına varılacaktır. Bunlardan başka terimlere de işaret etmek isterim: “arıcı”: Galiç ve Lutska kar. *balcibinci*, krç.-balk. *bal çetençi* (*bal çibinçi*), kzk. *araşi* (ara bayuşı), özb. *asalariçi*, yeni-uyg. *härä baqquçi*, kırg. *arı bagüču* (*bal çelekçi*), trk. *balçi* (*arıçılık işi bilen meşgullanyan*), hak. *ārlar körçetken kizi* (pčelovod < russ. arıcı) veya “oğul” (çoğunlukla arı yuvası veya arı kümesi demek): erm. kıpç. *royu pčolarniğ* (leh. rój “oğul”), krç.-balk. *üyür* (*bal çibin üyürü*), kaz. tat. *küč*, kzk. *aralardın omartası* (*aranıy üyası*), özb. *oila* (in, *yuž-yuž asalari-* yansıma ikileme), yeni uyg. *bal härisiniñ uvisi*, kırg. *ārinin uyugu*, hak. *roy* (<russ. пой “arı kümesi”), tuv. *ōr arī*, osm. *ari sürüsü*.

Kaynaklar

- Abdurakhmanov, *Russko-uzbekskij slovar'*, Moskva 1954.
- Abu Hayyān, *Kitāb al-İdrak li-lisān al-Atrāk*. Ed. A. Caferoğlu, İstanbul 1931.
- Akabiraov, S. F. – Magrufova, Z. M. – Khodjakhanova, A. T., *Uzbeksko-ruskij slovar'*, Moskva 1959.
- Akhmedov, K. Z.- Baishev, T. G.- Bikmurzin, A. M. – Kajumova, U. M. – Sajagaleev, B. S.- Teregulaova, R. N., *Bashkirsko-russkij slovar'*, Moskva 1958.
- Ashmarin, N. I., *Thesaurus linguae Tschuvaschorum*, Kazan- Cheboksary 1928-1950.
- Bálint, G., *Kazàn-Tatar nyelvtanulmányok*, Budapest 1875-7.
- Bang, W. – von Gabain, A., *Analitischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*, Berlin 1931.
- Baskakov, N. A. – Inkizhekova, Grekul A. I., *Khakassko-russkij slovar'*, Moskva 1953.
- Baskakov, N. A., *Karakalpakskij jazyk*, Moskva 1951-2.
- Baskakov, N. A.– Khamzaeva, M. Ya., *Russko-turkmenskij slovar'*, Moskva 1956.
- Baskakov, N. A., *Nogajsko-russkij slovar'*, Moskva 1963.
- Batmanov, Z. Z., *Ruskko-kumyksij slovar'*, Moskva 1960.
- Baskakov, N. A., *Russko-nogajskij slovar'*, Moskva 1956.

- Brockelmann, C., *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšyarī Dīvān Luyāt at-Turk*, Leipzig 1928.
- Chankov, D. I., *Russko-khakasskij slovar'*, Moskva 1961.
- Chen' Chan Khao – Dubrovskij, A. G. – Kotov, A. B., *Russko-kitajskij slovar'*, Moskva 1951.
- Deny, J. – Grønbech, K. – Schell, H. – Togan, Z. V., *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Vol. 1, Wiesbaden 1959.
- Deny, J. – Tryjarski, E., ““Histoire du sage Hikar” dans la verison armèno-kiptchak”, *R. O.* Vol. XXVII, 2, s. 7-61.
- Dmitrievna, N. K., *Russko-chuvashskij slovar'*, Moskva 1951.
- Egorov, V. G., *Etimologičeskij slovar' chuvashskogo jazyka*, Cheboksary 1964.
- Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen 1942.
- Ilev, A. – Kibirov, Sh. – Ruziev, M.- Tsunvazo Yu., *Russko-ujgurskij slovar'*. Ed. Rakhimov, Moskva 1956.
- Judakhin, K. K., *Kirgizsko-russkij slovar'*, Moskva 1965.
- Judakhin, K. K., *Russko-kirgizskij slovar'*, Moskva 1957.
- Khamzaev, M. Ja., *Türkmen dilining sözlügi*, Moskva 1962.
- Kowalski, T., *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków 1929.
- Łuvsandendev, A., *Mongol oros tol'*, Moskva 1957.
- Makhmudov, Kh. – Musabaev, G., *Kazakhsko-russkij slovar'*, Alma Ata 1954.
- Malov, S. E., *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovanija*, Moskva-Leningrad 1951.
- Mardkowicz, A., *Karaj-Sez-Bitigi*, Łuck 1935.
- Melioranskiy, P. M., *Arab filolog o turetskom jazyke*, Sankpeterburg 1900.
- Miller W., *Ossetisch-Russisch-Deutsches Wörterbuch*. Ed. Freiman, Leningrad 1927-9.
- Mostaert, A., *Dictionnaire ordos*, Peking 1941-4.
- Pal'mbakh, A. A., *Russko-tuvinskij slovar'*, Moskva 1953.
- Pekarskij, E. K., *Kratskij russko-jakutskij slovar'*, Petrograd 1916.
- Pekarskij, E. K., *Slovar' jakutskogo jazyka*, St. Petersburg 1907-1930, Photomechanical reprint 1958-9.
- Poppe, N. N., *Mongol'skij slovar' Mukaddimat al-Adab*, Moskva-Leningrad 1938-9.
- Prasád, Miśr, *Trilingual Dictionary* (basım tarihi ve basım yeri belli olmayan bir kopya).

- Raddloff, W., *Versuch eines Wörterbucshes der Türk-Dialekte*, St. Petersburg 1893-1911
Photomechanical reprint 1960.
- Rakhimov, R., *Karakalpaksko-russkij slovar'*, Moskva 1956.
- Räsänen, M., *Die Tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, Helsinki 1923.
- Räsänen, M., *Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, Helsinki 1920.
- Räsänen, M., *Studies in Korean Etymology*, Helsinki 1949.
- Safiev S., *Russko-karakalpakskij slovar'*. Ed. A. T. Turabaev, Moskva 1962.
- Sauranbaev, N. T., *Russko-kazakhskij slovar'*, Moskva 1954.
- Sevortjan, E. V., *Probnnye stat'i k "Etimologičeskomu slovarju tjurkskikh jazыkov"*, Moskva 1966.
- Shnitnikov, B. M., *Kazakh-English Dictionary. With a preface by Nicholas Poppe*, Londra – The Hague – Paris 1966.
- Sirotkin, M. Ya., *Chuvashsko-russkij slovar'*, Moskva 1961.
- Sujunchev, Kh. – Urusbieva, I. Kh., *Russko-karachaevobalkarskij slovar'*, Moskva 1965.
Tatarsko-russkij slovar', Moskva 1966.
- Telegdi, S., "Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhd", *Kör. Cs. Arch.*, Ergänzungsband. 3 Heft, 1937, s. 282-326.
- Triyjarski, E., *Dictionnaire arméno-kiptchak d' après trois manuscrits des collections viennoises*, Vol. I, Fasc. 1-3, Warszawa 1968-9.
- Tsydendambaev, Ts. – Imakhanov, M. N., *Kratkij russko-burjatskij slovar'*, Moskva 1962.
- Tsydendambaev, Ts. B., *Russko-burjat-mongolshij slovar'*, Moskva 1954.
- Vasmer, M., *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1953-8.
- von Gabain, A., *Altürkische Grammatik*, 2nd ed., Leipzig 1950.
- Zajączkowski, A., *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim. Études sur le problème des Khazars* (avec résumé français), Kraków 1947.
- Zajączkowski, A., *Najstarsza wersja turecka "Husräv u Šīrīn" Quṭba*, Part III. Dictionary, Warszawa 1961.
- Zajączkowski, A., *Vocabulaire arabe-kiptchak de l' époque de l'état Mamelouk Bulgat al-mūštāq fī lugat at-Turk wal-Qifžāq*. I-ère partie. Le nom. Warszawa 1958.
- Zajączkowski, W., "Vocabulaire gagauze-français", *Folia Or.*, Vol. III, 1966, s. 29-73

Türkçe isimlerdeki transkripsiyon sisteminde ve dil adlarını kısaltma sisteminde Phil. Turc. Fund., Vol. I esas alındı. Bu yazının hazırlanmasında *Słownik terminów pszczelarskich angielski-francuski-niemieckiczeski-polski-rosyjiski z indeksem łacinskim-Dictionary of Beekeeping Terms With Allied Terms. Volume III giving translation from and into English-French-German-Czech-Polish-Russian with Latin Index* (Ed. E. E. Crane, Warszawa 1964.) adlı eserden yararlandım.

İlave

Başkurt Arıcılık Terminolojisi

Bu listede Latin harfli transkripsiyon ve alfabetik sıra ile S. I. Rudenko'nun kitabında bulunan arıcılık hakkındaki bütün terimler vardır.

(*Bashkiry*, s. 96-103)

ayas ayaq – ayaklar için bir destek, ağaç gövdesine tutturulmuş tahta parçası

ana qort – kraliçe arı

ana qort sitlek – ana arı yüksüğü

arqatau – bal peteği olarak kullanılan kabı yukarı kaldırmak için kullanılan ip veya halat

äryä, moğya, qort tubal – arıları toplamak veya bir yere nakletmek için kullanılan bir cihaz, oğul alma sepeti

bayau – genellikle boynuzdan yapılmış bir mahfazada taşınan bükülmüş bir plaka ve uzun saptan oluşan keski, sır bıçağı

balauïd – bal peteği

bal qalaq – bal peteklerini çıkarmak için tahtadan yapılmış küçük bir kürek

balta – ağaçta oyuk açmaya yarayan uzun saplı balta

balta qin – huş ağacının kabuğundan yapılan balta kını

batman – petek için kullanılan kap

bad – yer altında bulunan ve arı kümesinin kışı geçirdiği soğuk oda, bodrum

bïsaq – bıçak (arıcılar için)

böröd – genellikle boynuzdan yapılmış bir kında taşınan demir keski

keyä – kovanda arılar için olan kare menfez, giriş

keyä qalaıı – kovanın girişine yerleştirilen, dışa çıkık ahşap takoz veya çivi

kiräm – ağaca tırmanmak için, beş cm. genişliğinde yaklaşık beş metre uzunluğunda hasır lifinden veya at derisinden yapılan kayıştan örülmüş kemer

küðlek, küðelderek – ağ

küðelderek – bakınız, *küðlek*

modya – bakınız, äryä

qappas, qappaq – ağaçtaki oyuğun girişini kapatmak için kullanılan tahtadan yapılmış engel

qaşiq – oğulu toplamak için kullanılan ve ağaç kabuğundan yapılmış, uzun saplı küçük bir kova veya kepçe

qin – bıçak kını

qolaq – bir kazığa veya ağaca tutturulmuş olan kovanın düğümü

qort hariyis – bakınız, *qort qarasqihî*

qort qarasqihî, qort hariyis – ‘alıcılar’, kovanı terk etmiş olan arıların üzerine konması için oluşturulan dört kazık üzerine eğik pozisyonda yerleştirilen ağaç kabuğundan plakalar veya ağaç kabuğu parçası

qort sepräge – bir oğul kutusunu bağlamaya yarayan bez bir şeyler

qort simıldiyi – kraliçe arı için küçük keten çadır, kraliçenin kafesi

qort tubal – bakınız, äryä

rätä, tayarau – petekleri desteklemek için kovanın içine konan iki üç çubuğun her biri

siraq – arıları dumanlamada kullanılan bir parça çürük tahta

sirpi – kütükleri örtmek için dallardan veya hasır lifinden yapılmış paspas

solaq – vahşi arıların yaşadığı oyukların bulunduğu ağaçlardan her biri, arı ağacı

söy – ‘*qapqaq*’ı tutturmak için kullanılan tahta çivi

tayarau – bakınız, *rätä*

taðyaq – ayılardan kovanları korumak amacıyla ağaç gövdelerinin çevresine inşa edilen platform

tamya – arı ağacına konulmuş özel işaret

terpe – kovan veya oyuğu temizlemeye yarayan, eğri bir törpüye benzeyen kovan aracı, el demiri

tirma – petekleri desteklemek için kovanın üst kısmının içine yerleştirilen tahta taraklar

umarta – kovan, kütük

umarta ağtı taşı – kütüğün yerleştirildiği zemine konan taş ayaklık

umartalıq, utar – ormanda bulunan taşınmaz kovanlık

utar – bakınız *umartalıq*

yişqi – kürekçi rendeye benzer, iki kulp ve eğri bir plakadan teçhiz edilmiş bir araç

III

1965'te Polonya İlimler Akademisi Doğu Dilleri Merkezi tarafından organize edilen ve Romanya Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü ile Doğu Dilleri bölümünden aldığım yardımlar sayesinde⁴⁶ ağız çalışmaları için gittiğim sefer sırasında bilhassa, sapa olan coğrafyası sayesinde mimarisini, giyime dair eski adetlerini korumuş olan Türklerin yaşadığı Baş Pınar köyünü ziyaret etme şansını yakaladım.

Bana bilgi veren kimse çok yönlü bir zanaatkar (en önemlisi marangoz) ve tecrübeli bir arıcı olması ile ünlü olan köyün yerlisi İskender Ağaydı. Ses kaydından sonra aşağıda bir kopyasını verdiğim konuşmasında, muhatabım modern arıcılığın ne olduğu, bir arıcının bazı teknik işleri ve muhtelif bal çeşitleri konusundaki görüşlerini, arıların yaşamları hakkındaki ayrıntıları da ekleyerek sundu.

Kısalığını ve gayet doğal olan kusurlarını görmezden geldiğimiz bu metin bize yalnızca, bu bölgede konuşulan Osmanlı ağzının birtakım dilbilgisel özellikleri hakkında daha fazla bilgi vermekle kalmaz⁴⁷, Dobruca Türklerinin aracılıkta kullandığı günlük bazı teknik terimleri öğrenmemizi sağlar. Bu açıdan, önceki iki bölümde tartışılan problemlere ilginç katkılar sunar.

Ses kayıtlarından sonra transkripsiyonunu yaptığım metni incelediği için Ankara Üniversitesinden Hasan Eren'e teşekkür borçluyum. Aşağıda belirtilen birkaç kelimedeyse, Romanya İlimler Akademisi'nden Vladimir Drimba'dan yardım aldığımı buradan ifade etmeliyim.

Metin

1* 48 evel zamanda kuşancılık primitiv sepetler içinde demek bādan 2 örmä sepetler içinde yapılrıs bizim yetiştimis uakıtta demek 3 sepetler içinde. şindi kuşannar modifikāt oldu. şindi sistemtāk 4 sandıklar yapılyı, onnara güzel rāma yapılyı, "o onun içine tutuluy 5 kuşannar, onun içinde tā güzel işlèyler. bir kuşan demek ül vermä 6 başladıktan sonra "o ilkin ilk bey evini kapadıktan sonra sōra "o kart 7 bey çıkıyı yaurularınnan demek dışarı, onun yerine başka bey çıkıyı. ikinci 8 ülda çıkıyı tā çok bey, üş dört tane bey birden çıkıyı, onu tutuysu 9 tutarlar,

⁴⁶ Krş. Prezglqd Orientalistyczny, 1(57), 1966, s. 83-4; E. Tryjarski, "Zagłada Ada Kale", Prezglqd Orientalistyczny 3(59), 1966, s. 251-4.

⁴⁷ E. Tryjarski, "La Terminologie des artisans turcs en Roumanie", *Proceedings of the I International Congress on Balkan and South-Eastern Studies* (Sofia 1965), Sofia 1968, s. 161-173.

⁴⁸ * Metindeki numaralar orijinal satır numaralarını gösterir.

onu sandā koyduktan sōra "o üş dört tane beyden bir tanesini ¹⁰ayırıp bırakırlar. sōna öbürlerini öldürür arılar, bir bey bırakır sâde. ¹¹sōna "onda –bis sâka deris (iki çeşint arı vardır: birisi saka birisi ¹²bal yapan soyu, işleyân soyu) - "o sâka dedikleri onnar yânnis beyler ¹³eşlenmek için. "o ül verdikten sōra ne zaman uçuyu "o uakıt o ¹⁴bey eşleniye dışarıda, sōna gelip giride sepede. sōna o tırıntorları ¹⁵demek onnar öldürüyle. ağustos ayı gâldikten sōra onnar kıra gidip ¹⁶bal getirmey, onnar hazırda yîler sâde. bir saka günde bir arının ¹⁷demek bir sakanın yedini on arı yîyî demek o kadar bal yîyebiliy bir ¹⁸saka. onnar çalışmadı zebebi için onnar tutup öldürüy onnar ¹⁹dışarı sâka mâka bırakmayı iç. sōna bittâ arılar, çalışkan arılar ²⁰kalyor orda, onnar bal yapıylar ramalara. "o ramalar doldukta sōra ²¹çikariyısın ramayı, koyısın çentrifukta, balı çikariyısın. balı çikardıktan ²²sōra "o ramayı gene getirüp koyısın orayı, "o gene dolduruy bal ²³orayı, sōna gene ordan çikariyısın, gene koyısın orayı, büylelikle. ²⁴ama şindi evvelki gibi ül yapılmayı, şindicik ül artifiçyel ²⁵yapılıy tâ hiş dışarı çıkmadıktan sōra demek ne zaman sandıkta ²⁶bey evi koyıy. bey evini koydıktan sōra onu kuşancı gözlediği bey ²⁷evini koydıktan sōra ne zaman bey evini kapaycak "o uakıt "ondan artifiçyel ²⁸yapılıy bir kuşandan iki tane üş tane de yapabilî demek "o beyli ramayı ²⁹alıy sōra yardımnaı imparçıt edî demek onnara bir de bir ramada ³⁰beylik koyıy "o kendi kendine çıkıy orada, kendi kendine sōna ³¹eşleniy, geliy orayı. büyle yapıly demek şindik zamanda, artifiçyel ³²yapılıy, yapılmayı evelki gibi ül versinde takışecan ³³arkasında, tutacan ya tutacan ya tutaymacan o kaçıp gidiy, o sinek o. ³⁴şindi büyle yapılyi kuşancılık.

³⁵balın olur iki üç çeşindi. bal en isl'a demek bal olur bu ³⁶kıral çiçände, sōna bir de uslanbûr çiçände, bir de gündöndüde, ama ³⁷gündöndüde demek en isl'a ballar, en isl'a temiz bal demek kıral ³⁸çiçännen uslabur çiçände olur.

Çeviri

Eskiden arıcılığı ilkel sepetlerde yapardık yani örme sepetler içinde yetiştiğimiz dönemde yani sepetler içinde. Şimdi kovanlar değiştirildi, şimdi standart kutularda yapılıyor, onlara güzel petekler yapılıyor, kovanlar (oğullar) onun içinde tutuluyor, arılar orada iyi çalışıyor. Bir kovan oğul vermeye başladıktan sonra yani bir oğul, ilk önce önceki kraliçe arı hücrelerini kapatır. Sonra bu eski kraliçe yumurtladıktan hemen sonra (veya genç arılarıyla beraber ?) çıkıyor yani dışarı. Diğer kraliçe arı onun yerine içeri girer. İkinci oğulda da pek çok kraliçe çıkar, bir defada üç veya dört. Bunlar yakalanır ve hepsi de kutuya konur. Birisi seçilir ve bırakılır. Sonra diğerlerini arılar öldürür. Sonra biz ona "saka' deriz (iki çeşit arı var:

biri erkek arı, diğeri bal yapan, çalışan cins) – erkek arı dediğimiz onlar yalnız kraliçe ile çiftleşmek içindir. Oğula kabul edilen kraliçe arı, her uçuğunda dışarıda çiftleşir ve kovana geri döner. Sonra bu erkek arılar öldürölür. Ağustos ayı geldiğinde erkek arılar ne kırlarla gider ne de bal getirir, hazır bal tüketirler. Bir erkek arı on işçi arının yediğı balı yer yani erkek arı çok fazla bal yiyebilir. İşçi arılar, çalışmadığı için erkek arıları öldürölür. Daha sonra arılar, işçi arılar kalıyor içeride ve çerçevelere bal yapıyorlar. Çerçeveler dolduğı zaman, çerçeveyi çıkarırsın, bal süzme aletine koyarsın, balı çıkarırsın. Balı çıkardıktan sonra çerçeveyi alır, yerine yerleştirirsin, gene bal doldurur, oradan çıkarırsın, yine koyarsın yerine. Bu aynı şekilde devam eder. Ama şu an eskisi gibi oğul yapılmıyor. Artık bir oğul suni olarak yapılıyor – hiç dışarı çıkmadan yani her defasında kraliçe arının hücreyi kutuda yapılıyor. Kraliçe arının evi yapıldıktan sonra arıcılar onu izler. Kraliçe arı hücreyi her kapattığında, bir kovandan iki, üç kovan yapay olarak yapılabilir yani arıcı kraliçenin olduğı çerçeveyi alır, sonra larvaları böler, tekrar bir çerçeveye bir [kraliçe-] evi yerleştirir. Orada kendi kendine çıkar, sonra çiftleşir, oraya uçar, bu böyle yapılır. Demek ki zamanımızda bu yapay olarak yapılıyor. Eskisi gibi yapılmıyor, oğul verdiğı zaman onu takip etmek zorundaydın. Onu yakalarsın, onu ya yakalarsın ya da uçup giden sineğı tutamazsın. Şimdi arıcılık bu şekilde yapılıyor.

İki üç çeşit bal vardır. En hakiki bal akasyanınkidir. Sonra ıhlamur çiçeğinin balı gelir. Diğeri bir çeşit de ayçiçeğinde bulunur evet ayçiçeğinde. Demek ki en hakiki bal (PI.), en hakiki bal, saf bal akasya çiçeğinde ve ıhlamur çiçeğinde bulunur.

Sözlük

ağustos “ağustos’ 15; TS.

al- “almak’ 29; Hrhod. *al-* “enlever’

ama “ama, yine de’ 24, 36. N. *a’ma* “aber’. Hrhod. *eme* “mais, toutefois’.

arı “(bal-) arı’ 10, 11, 16, 17, 19; TS (*Apis mellifica*).

arka “arka, arka bölüm’ 33; TS.

artifiçyel “yapay’ 24, 27, 31. < rum. *artificial* “1. искусственный. 2. неестественный, деланный...’, Rum.-russ. 58.

ay “ay’ 15; N. *ay* “Mond, Monat’.

ayır- “ayırarak, parçalara ayırarak’ 10; N. *ayır-* “trennen’, Hrhod. *ayir-* “séparer’.

bā “demet, kamyş bağ’ 1; TS *bağ*. Krş. N. *bagli* “gebunden’.

bal “bal’ 12, 16, 17, 20, 21, 22, 35, 37; TS.

başka “başka, bir diğeri, farklı’ 7; N. *başqa*.

başla-”başlamak’ 6; N., *başla-*.

bey “kraliçe arı’ 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 26, 27; TS *arı beyi* “her kovanda bir tane bulunan ana arı’.

beyli “kraliçe arısı olan’ 28.

beylik “kraliçe arının yuvası, kraliçe arının hücreşi, kraliçe arının ızgarası’? 30.

brak- “brakmak, terk etmek’ 10, 19; N. *braq-* (seltener *braraq-* *barq-*) “verlassen’, Hrhod. *brak-* “laisser’.

bir “bir’ 5, 9, 10, 16, 17, 28, 29; *birisi* “onlardan biri, birisi’ 11; *bir de* “bir de’ 29, 36; *birden* 8; N. *bir* “eins’, *biri*, *birisi*; *bir-da* “noch einmal’.

bis “biz’ 11; Hrhod. *bis* “nous’; TS *biz*.

bizim “bizim’ 2.

bit- “bitmek, sona ermek’ 19; TS *bitmek*.

bu “bu’ 35; TS.

büyle “böyle’ 31, 34; N. *boyle*, *bole*, TS *böyle*.

büylelikle “böylelikle’ 23; TS *böylelikle*.

çalış- “çalışmak’ 18; *çalışkan arılar* “(arı-) işçiler’ 19; TS *çalışmak*.

çentrifuk “(bal-) süzen alet’; *çentrifukta* 21; < rum. *centrifugă* “центрифуга’, Rum.-russ. 148.

çeşint “çeşit’ 11, 35; TS *çeşit*.

çık- “çıkılmak’ 7, 7, 25, 30; N. *çik-*, *çiq-* “hinausgehen’; Hrhod. *çik-* “sortir’.

çıkarmak “çıkarmak’ 21, 23; Hrhod. *çikā-* “enlever’.

çiçek bakınız, *kıral*, *uslanbur*.

çok “çok, fazla’ 8; Hrhod. *çok* “beaucoup’.

de- “demek, söylemek’ 11, 12; N. *de-* (y- Präs. *dey*) “sagen’, Hrhod. *de-* “dire’.

demek “demek, demek ki’ 1, 2, 5, 7, 15, 17, 25, 28, 29, 31, 35, 37 ; Hrhod. *demek* “donc’.

dışarı “dışarı’ 7, 19, 25; *dışarıda* “dışarıda’ 14; N. *dişarda* “draußen’; *dişari* “hinaus’.

dol- “dolmak’ 20; Hrhod. *dol-* “s’empir’.

doldur- “doldurmak’ 22; N. *doldur-* “füllen’. Hrhod. *doldur-* “remplire’.

dört “dört’ 8, 9; N. *dort* “dört’. Hrhod. *dört* “quatre’.

en “en’ 35, 37. N. *en* beim Superlativ.

eşlen- “eşlenmek’ 13, 14, 31 Radloff *äşlän-* “sich paaren’.

ev “hücre?, yuva’ 6, 26, 27; krş. Moran *ev* “piegen-hole’.

evel “evvel; önce’ 1; HRhod. *evvel* “d’abord, auparavant’. KKaz. *evel, evvel* “preimer, commencement, avant’.

evelki “birinci, önceki’ 24, 32; N. *ewelki* “in alter Zeit gebraucht, altmodisch (in gutem Sinne)’.

gel- gäl- “gelmek’ 14, 15, 31; N. *g’al* “kommen’ HRhod. *gel-* “venir’.

gene “gene’ 22, 23; N. *gene* “wieder, aber’

getir- “getirmek, bir araya getirmek’ 16; *getürüp* 22; N. *getir-* “bringen’

gibi “benzer, gibi’ 24, 32; TS.

gir- “girmek’ 14; N. *gir-* (*Aor. girer*) “eindringen’ HRhod. *ger-* “entrer, pénétrer’.

git- “gitmek, çekip gitmek’ 15, 33; N. *git-* “genug sein, dauren’.

gözle- “gözlemek’, 26; TS. krş. N. *göz* “Augen’.

gün “gün’ 16; *gün* “Tag’.

gündöndü “gündöndü’ 36, 37; N. *gün-dundi* “Sonnenblume’. SDD *gündöndi*.

güzel “güzel, hoş, iyi’, 4, 5, *güzäl, güzäl, güzäl* “schön’ HRhod. *gözel* “beau’.

hazır “hazır, hazırlanmış’ 16; krş. TS *hazır, hazırlık*.

hiş, iç “hiç, hiçbir şey’ 19, 25; HRhod. *hič* “rien’. TS *hiç*.

ımparçık et- “bölmek’ 29; < rum. *împărçît* “1. разделившийся, разделённый 2. распределённый’ Rum.-russ. 433.

iç bakınız, hiş.

için “için’ 13, 18; N. *için* “für, wegen, usw’.

içinde “içinde’, 1, 2, 3, 4, 5; N. *için* “für, wegen, usw.’

iki “iki’ 11, 28, 35; TS.

ilk “ilk, baştaki’ 6; krş. N. *ilk-yaz* “Frühling (im Lied).’

ilkin “ilkin, ilk önce’ 6. TS.

ikinci “ikinci’ 7; TS.

isl’â “iyi, doğru, hakiki’ 35, 37; N. *isla, islah* “gut, richtig, ja’.

işle- “çalışmak, işlemek’ 5, 12. HRhod. *işle-* “travailler’.

kadar bakınız, o kadar.

kal- “aynen kalmak’ 20; TS kalmak. HRhod. *gal-* “rester’.

kapa- “kapatmak’ 6, 27; HRhod. *kapa-* “fermer’.

kart “eski, geçmiş’ 6; TS.

kendi “kendi; kendi kendine 30; N. *kendi* “er selbst’; ihn selbst, dich selbst’; gewölich *kendini* seltener *kendini*; “mich selbst’; *kendimi, kendimi*.

kır “kır’ 15; HRhod. *gür* “champ; tout lieu situé en dehors de la maison’.

kıral “akasya’; kıral çiçände 36, 37-38; SDD kıral “akasya ağacı.’

koy- “koymak’ 9, 21, 22, 23, 26, 27, 30; N. *qo-* (Aor. *qor*) und *qoy-* “legen’. HRhod. *go-* “mettre, placer, *qoy-* “mettre, placer’.

kuyan “(arı-) kovan’ 3, 5, 28; Kkaz. *kuan* “ruche’. HRhod. *quvan* “banne, painer, ruche à painer’.

kuşancı “arıcı, arı yetiştiren kimse’ 26.

kuşancılık “arıcılık’ 1, 34.

modifikat ol- “değiştirilmek’ 3; < rum. *modificat* “1. видоизмённный, изменённный. 2. изрправленный, Rum.-russ. 545.

ne “ne, ne?’ 13. N. *ne* “was was?’.

ne zaman bakınız, *zaman*.

o, "o “o’ 6, 9, 12, 13, 14, 20, 22, 30, 33; *onun* 4, 5, 7; *onu* 8, 9, 26; *"onda* 11; *"ondan* 27; *onnar* 12, 15, 16, 18, 20; *onnara* 4, 29.

o kadar “o kadar’ 17; N. *oq(q)adar, o qadā* r “so ein; sehr groß, kolossal’.

ol- “olmak, meydana gelmek’ *olur-* 33; N. *ol-* “sein’.

on “ten’ 17; HRhod. *on* “dix’.

orada, orda 20, 30; “orada’ *orayı* 22, 23, 31 “oraya, o yöne’; *ordan* “oradan’ 23.

öbür “öbür’ 10; HRhod. *öbür* “l’autre’.

öldür- “öldürmek’ 10, 15, 18. N. *uğdur-* “töten’. HRhod. *öldür-* “tuer’.

ör- “bükmek, kıvrırmak, sepet yapmak’ 2; *ur-* “flechten’.

primitiv “ilkel’ 1; < rum. *primitiv* “1. примитивный, первобытный. 2. примивитный, простой’, Rum.-russ. 675.

rama “çerçeve’ 4, 20, 21, 22, 28, 29; < rum. *ramă* “рама, рамка’, Rum.-russ. 698.

sade “sade; sadece’ 10, 16; N. *sade, sàde; sade git-* “nur sollst du dich entfernen’.

saka “erkek arı’ 11, 12, 16, 17, 18; SDD *saka* “erkek arı’.

saka maka “bütün erkek arılar’ 19.

sandık “sandık’ 4, 9, 25; N. *sandıq* “Truhe (zum Aufbewahren der Kleider)’ ; HRhod. *sandık* “caisse’.

sepet “sepet’ 1, 2, 3, 14; HRhod. *sebet* “corbeille”; TS *sepet* 2. ince dallardan örtülerek yapılmış: sepet, sandık’.

sinek “sinek, dişi arı’ 33; N. *sinek* “Mücke, Fliege”; TS. *sinek* “çiftkanatlılardan, altı ayaklı birtakım uçucu böceklerin genel adı.

sistematik “düzgün, standart’ 3; < rum. *sistematic* “1.систематический, систематизированный’, Rum.-russ. 777.

sōna, sonra “sonra, sonraki’ 10, 11, 14, 19, 23, 29, 30, 36; *sōra* 6, 9, 13, 15, 20, 22, 26; N. *sora, sōra, sōra* “nach’. HRhod. *sōra* “après, plus tard’.

soy “soy’ 12; TS.

şindi “şimdi’ 3, 24, 34; N. *şindi* “jetzt’. HRhod. *şindi* “maintenant’.

şindicik “tam şu anda, şimdi’ 24; N. *şindicek* “jetzt’ ; HRhod. *şindidzik* “juste maintenant’.

şindiki “şimdiki, güncel, modern’ 31; TS *şindiki* “şimdi olan’.

tā “ta ki; ve’ 5, 8, 25; Mor. *ta* “and’.

takış- “kovalamak, takip etmek’ 32; TS *takışmak* “birbirine takılmak’.

tane “tane, bir tane’ 8, 9, 28; N. *tane tâne* “Stück’ HRhod. *tâne* “piece’.

temiz “temiz, saf’ 37; N. *temiz, temis* “rein, neu gekauft’.

tırntor “erkek arı’ 14; < rum. *trintor* age., *Dicționarul limbii romîne moderne*, 1958.

tut- “yakalamak, ele geçirmek’ 8, 9, 18, 33; HRhod. *tut-* “prendre, attraper’.

tutul- “yakalanmak’ 4; TS.

uakıt “zaman’ 2, 13, 27; N. *vaqıt* “Zeit, Gebezeit, Vermögen’; HRhod. *vakit* “temps’.

uç- “uçmak’ 13; TS.

uslanbur “ıhlamur ağacı’; *uslanbur* çiçände 36, 38; TS *ıhlamur* “... (Tilia)’. HRhod. *ohlamur* “tilleul’; KKaz. *ilambur* “tilleul’.

üş “üç’ 8, 9, 28; *üş çeşindi* 35; N. *uç* “drei’. HRhod. *üç* “trois’, Caf. Kuzey-Doğu *üş* “üç’.

ül “oğul (arının)’ 5, 7, 13, 24, 32; Hony *arı oğulu* “arı oğulu’; *oğul arısı* “genç arı’.

var “var’ 11; HRhod. *var* “il y a’.

ver- “vermek, üretmek’ 5, 13, 32; N. *ver-* “zulassen, erlauben’. HRhod. *vir-* (*ver-*, *vér-*) “donner’.

ya... ya... “ya... ya...’ 33; N. *ya - ya* “entweder - oder’.

yannis “hata’ 12; TS *yanlış*; HRhod. *yalniš* “erronè’.

yap- “yapmak, inşa etmek’ 12, 20; N. *yap-* “machen, tun’. HRhod. *yap-* “faire’.

yapıl- “yapılmak, inşa edilmek’ 2, 4, 24, 25, 28, 31, 32, 34. HRhod. *yapıl-* “se produire, être produit, construit’.

yardım “larva’ 29; SDD *yardım* “beyaz kurt şeklinde olan yavru arı’.

yavrula- “yavrulamak’ 7; N. *yawwila-* “Junge werfen’.

yetiş- “yetişmek, görünecek kadar yaşamak’ 2; TS.

yer “yer, mekan’ 7; N. *yer* “Erde, Boden, Stelle, Heimat, Art und Weise’, HRhod. *yer* “endroit’.

yī- “yemek, beslenmek, tüketmek’ 16, 17; *yīyebil-* 17; N. *ye-* “essen’. HRhod. *yi-* “manger’.
KKaz. *yi-yé-* “manger’.

zaman “zaman, devre’ 1, 13, 31. ne zaman 25, 27; N. *zeman, zemàn, zaman* “Zeit’.

zebep “sebep, neden’ 18; krş. TS *sebep*.

Kaynaklar

Caf. Kuzey-Doğu – Caferoğlu, A., *Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1946.

Hony – Hony, H. C., *A Turkish-English Dictionary*, 2nd ed, Oxford 1957.

HRhod. – Hazai, G., “Textes turcs du Rhodope”, *AOH*, Vol. X, 2 (1960), s. 185-299.

KKaz. – Kakuk, S., “Textes turcs de Kazanlyk II”, *AOH*, Vol. VIII, 3 (1958), s. 241-311.

N. – Németh, J., *Die Türken von Vidin. Sprache Folklore, Religion*, Budapest 1965.

Rum.-russ. – Adrianova, B. A., D. E. Mikhail’chi, *Rumynsko-russkij slovar’*, 2nd ed., Moskva 1954.

SDD – *Türkiye’de Halk Ağızlarından Söz Derleme Dergisi*, İstanbul 1939-57.

TS – Ağakay, M. A., N. Artam, H. Eren, S. Sinanoğlu, F. Devellioğlu, *Türkçe sözlük*. 4. Baskı, Ankara 1966.